

Rehák László

MARX EMBERFELFOGÁSA

I. RÉSZ

Az ember létezésének legősibb korszakától szüntelenül törekedett önmaga számára tisztázni mibenlétének lényegét, helyét emberi közösségében, továbbá saját maga és közössége helyzetének meghatározóit a természetben, valamint létezésének értelmét. Ez a tudatosulási igény és erőfeszítés emeli ki az emberi fajt a többi élőlény sorából, még akkor is, ha az évezredek hosszú során felmerülő emberi sorskérdésekre csak a vallási elképzelések csalóka és hamis magyarázatai által adhatott választ. Az igazi válasz ugyanis csak az emberi társadalom fejlődésének egy magasabb szintjén, a tökéletes társadalom létrejöttével és a marxizmus kialakulásával vált lehetségessé, hogy tudományosan megalapozott emberfelfogás alapján tudatosuljanak — legalábbis az adott társadalom leghaladóbb részére — az emberi lét állandóan felmerülő sorskérdései.

Ez a fordulópont nem véletlenül következett be, hanem a társadalmi fejlődés alapvető elemei és az emberi eszmélés sok emberöltőjének eredményei határozták meg, s tette lehetővé a valós viszonyoknak a megfelelő emberfelfogás szilárd alapjainak lefektetését. De ez a körülmény még korántsem jelenti, hogy Marx képes lett volna kimerítően megválaszolni minden lényeges kérdést, a részletkérdéseket nem is említve. Marx és Engels is gondolatviláguk kialakítása kezdetén az egész társadalmat és sorskérdéseit, közte az emberfelfogást is a tudományos megalapozottság legáltalánosabb kifejezése, a filozófia által közelíti meg. Az efféle vizsgálódás pedig, mint minden filozófiai megközelítés, a szemlélet átfogó voltával, a totalitás elve megvalósításának előnyeit nyújtja, de természetesen magába foglal feltételezéseket, megsejtéseket és társadalmi elvárásokat, vagyis ideológiai elemeket is. Világképük fokozatos kialakítása, különösen pedig a részletezése során Marx és Engels áttérnek az általánosról a szociológiai, történelmi, gazdasági stb. vizsgálódásra, továbbra sem hanyagolva el az elméleti általánosítás és tudományos összegezés kimunkálásának szükségességét.

A tudományosan megalapozott emberfelfogás tehát Marx és Engels munkásságával indul erőteljes fejlődésnek; a korábbi eredményekre épít-

ve, de távolról sem velük zárul le. Marx követői ugyanis jelentős eredményekkel és általánosításokkal építették tovább azt az emberfelfogást, amelynek tudományos alapjait Marx vetette meg, s amelyet a jövő marxistái is kétségtelenül tovább fognak mélyíteni és gazdagítani a társadalmi fejlődés és az emberi megismerés eredményeként.

1. Indítékok Marx emberfelfogásának kialakulására

A polgári társadalmi rend eszmei meghirdetői és a tőkés társadalom kialakításának folyamata, forradalmi megvalósulása hozzák előtérbe az embert mint elvben egyenlő egyedet a burzsoá társadalomban. A hűbéri társadalom tagadásának ugyanis még a legradikálisabb formája, a francia burzsoá forradalom és annak hármasszava is csak elvileg hirdette meg mindenki egyenlőségét, szabadságát és testvériségét. Ezt a burzsoá társadalmi osztályra jellemző következetlenséget még maguk a francia forradalom résztvevői is (különösen Francois Noël Babeuf és követői, az általuk közreadott újságok¹ és a bennük hirdetett elvek alapján, valamint szervezetük, az egyenlők összeesküvése) kipellengézték. Ezenkívül a XIX. század első évtizedében kialakuló utópisztikus szocializmusnak is egyik múlhatatlan érdeme, hogy leleplezte a tőkés rendszer gyakorlata és a meghirdetett elvei közötti eltérést és a létrehozott új társadalmi igazságtalanságokat. De azért mindennek ellenére a tőkés társadalom eszmei meghirdetése és kezdeti kialakulása hozza előtérbe az embert mint a társadalom alapvető tényezőjét és értékét a hűbéri és még régibb társadalmak globális közösségében fakadt szemlélettel és társadalmi gyakorlattal szemben.

Az őstársadalom végtelen évezredeinek egalitarizmusa, a pusztán létért folyó görcsös küzdelem és a természet erőinek való kiszolgáltatottság során csak a közösség volt mérvadó, az egyednek semmilyen jelentősége sem volt. Az első osztálytársadalmat, különösen pedig a keleti rabszolgatartó államokat és az ázsiai termelési mód társadalmait ugyancsak ez jellemezte. A hűbéri társadalom, noha már kiemelte a kiváltságos egyéniégeket, sokszor még a szellemi alkotás területén is, lényegében mégis csak az alakatlan, emberi méltóságától megfosztott jobbágytömegek kiszákmányolására alapozta létezését, és a természetfeletti erők előtt emberi esendőség (hirdetése) volt az alapvető szemlélete.

Csak a polgárság fokozatos kialakulása tereli a figyelmet az emberi megismerés és alkotó lehetőségei felé. Ezzel párhuzamosan ismerik fel az emberi munka jelentőségét és alakítják ki azt a szemléletet, amely az emberközpontú társadalomszemléletet hirdeti meg — a burzsoá osztályra jellemző ellentmondásos kettősség ellenére —, hisz a burzsoázia és a vele gyakran szövetkező nagybirtokos, katonai köztisztviselői bürokrácia kifejezetten a társadalmi kisebbséget képviselő osztály, amely a dolgozók nagy tömegeinek kiszákmányolására alapozza létezését.

Ezekkel a polgáriasulási eszmékkal és a francia polgári forradalom kö-

vetkezetlenségeivel találja szembe magát Marx és Engels már a családi környezetben és a középiskolai légkörben,² ami kétségtelenül nyomot hagy mindkettőjükön. Engels családja pl. zárt és reakciós pietista volt.³ Ez a szellemi légkör fontos indítéka annak, hogy az eszmélő Marx és Engels már a valós emberi-társadalmi viszonyok tudatos feltárásának igényével tanul és vizsgálódik, s ilyen céllal keresi kora nagy sorskérdéseire a tényleges választ.

Marx és Engels eszmei fejlődésének egyik jelentős kutatója, A. Cornu pl. a következőket írja a tudományos szocializmus megalapítóiról: „... a Szent Szövetség ellenforradalmi korszakában születtek és nőttek fel a Rajna-vidéken, Poroszország gazdaságilag és társadalmilag legfejlettebb tartományában, ahol a legmélyebb volt a francia befolyás, és ahol a leginkább kiéleződött a liberális és demokratikus mozgalom harca az ellenforradalmi erőkkal.”⁴

Noha a társadalmi fejlődés és a vele járó szellemi áramlatok még nem éreztetik hatásukat a szétagolt Németországban, helyesebben a Német Szövetség minden zugában, a Rajna-vidéken azonban ismereteseek Európa három fejlett nagy országának a társadalomtudományok terén elért legjelentősebb szellemi vívmányai. Ezt a körülményt hangsúlyozza Lenin már a II. Internacionálé időszakában, közvetlenül az első világháború előtt.⁵ Így a marxizmus ismertetésével foglalkozó írásában, 1914-ben, többek között leszögezi: „Marx folytatója és zseniális betetőzője volt a XIX. század három fő eszmeáramlatának, amely az emberiség három legfejlettebb országának vívmánya: a klasszikus német filozófiának, a klasszikus angol politikai gazdaságtannak és a francia szocializmusnak, kapcsolatban a francia forradalmi tanokkal általában...”⁶

A XIX. század első évtizedeiben Németország eszmélő értelmiségi ifjúsága a felmerülő sorskérdésekkel kapcsolatban, elsősorban az irodalom terén, az Ifjú Németország mozgalomban hallat magáról. A mozgalom vezéregyéniségeinek, Heinrich Heinének és Ludwig Börnenek közírói megnyilatkozásai azonban még formai szempontból sem korlátozódnak csupán irodalmi szövegek közreadására. E mozgalom tevékenységéből Friedrich Engels is kiveszi a részét nemcsak kézirat-alkotással, de azok leközlésével is.⁷ Megjegyzendő, hogy Karl Marx is kézírásos versfüzetei — amelyeket leendő feleségének és apja születésnapjára küldött Berlinből, egyetemista évei alatt —, s annak ellenére, hogy 1937-ben felégeti szépirodalmi írásait „abban a tévhitben, hogy teljesen fel tudok hagyni ezzel” (ahogy apjához intézett levelében írja),⁸ visszatér a verseléshez is, noha akkor már szilárd eltökéltsége, hogy számára csakis a filozófia adhat megnyugtató választ az elméjét izgató kérdésekre.⁹

Az irodalminál szűkebb körben a német klasszikus filozófia mindinkább a vallás bírálataival foglalkozik. Ez természetesen nemcsak a megismerés kibontakozásának bölcséleti kérdése, ahogy erre Vranicki akadémikus egyik első munkájában, még 1953-ban felhívja a figyelmet,¹⁰ mert abban a korban a hivatalos intézményesített vallás bírálata, amelyet Friedrich Schelling és Georg Wilhelm Friedrich Hegel, majd egy

egész sor követője képvisel, az akkori német hűbéri egyeduralkodó politikai rendszer egyik alappilléreinek közvetett rombolását is jelentette. Mivel tehát politikai szempontból ez a bíráló csak közvetett volt, könnyebben megvalósíthatónak bizonyult, mint a meglevő politikai rendszer közvetlen bírálata.

Az akkori szellemi légkör és felfogások érzékeltetésére hadd hivatkozzunk Marx érettségi dolgozataira. Nem azért utalunk rájuk, mintha ezzel lényegesen megvilágítanák Marx gondolatvilágának az egyetemi évek alatt történő gyors kialakulását. Lukács György lekicsinylően nyilatkozik azokról az aprólékos bogarászókról, akik részletesen elemzik Marx érettségi dolgozatait, „költői-filozófiai Sturm und Drang időszakát”, mert ennek „... elemzése életrajzíróinak feladataihoz tartozik. Tulajdonképpen filozófiai fejlődése csak a hegeli filozófia elsajátításával indul meg. Csak ezzel kezdődik világtörténelmileg jelentős életpályája”.¹¹

Engels irodalmi hagyatéka talán még jellegzetesebb a kor ifjainak gondolatmenetére és az akkori szellemi légkörre, de az érettségi írásbeli dolgozatok mégis tömören fejezik ki egy alig 17 éves ifjú gondolatvilágát. Marx latin nyelvű dolgozata Augustus principátusáról az elemzők szerint¹² szokványos. Gajo Petrović ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy vajon mit várhatnak egy előre megadott, elcsépelet témájú, idegen nyelven írt dolgozattól, amelynek már maga a címe is csak banális kidolgozást sugallhat.¹³ A vallástamból írt dolgozat már egyénibb. Nem is berzenkedik ok nélkül a dolgozat bírálója, Küpper atya, az érettségiző nem szokványos, erősen profán érvelései miatt. — Tegyük hozzá: joggal. A. Cornu elemzése alapján, azért mert vallás-dogmatika szempontjából nem volt a hitoktatói tétel alátámasztva, és az érettségiző nem hivatkozott „sajátos vallási okokra”, amit a tiszteletes atya elvárt volna, hanem csak erkölcsi és racionalista szempontokra építette fel dolgozata érveléseit.

Sokkal jelentősebb a mai olvasó számára az anyanyelvi szabadon választott témájú dolgozat, amit Marx Egy ifjú elmélkedése pályaválasztáskor címmel írt. Ezen dolgozat sokatmondó jelentősége sem abban van, amit egyes szakírók hangsúlyoznak. Ugyanis ebben vélik felfedezni az alig 17 éves Marx történelmi materialista szemléletét. Ezért szorgalmasan idézik dolgozatának ama részét, amelyben az ifjú érettségiző a következőket írja: „De nem mindig választhatjuk azt a foglalkozást, amelyre hivatottnak érezzük magunkat, viszonyaink a társadalomban bizonyos mértékben már megkezdődtek, még mielőtt módunk lenne meghatározni őket.”¹⁴ Szerintünk és témakörünk szempontjából, sokkal jelentősebb Marx anyanyelvi dolgozata, mivel a pályaválasztó egyén és a társadalom kapcsolatának vissza-visszatérő gondolata, különféle változatban az egész dolgozaton végigvonuló alaptéma.

Ezt a kapcsolatot dolgozatában az ifjú Marx többek között így fogalmazza meg: „... tetszőleges foglalkozást válasszunk . . . , ahol a legtágabb terület nyílik arra, hogy az emberiségért tevékenykedjünk és mi magunk

közeledjünk az általános célhoz, amelynek bármely foglalkozás csak eszköze, a tökéletességhez.” — „Az ifjú számára, akinek az életelvei még nem megalapozottak, akinek a meggyőződése még nem szilárd és rendíthetetlen, azok a legveszélyesebb foglalkozások, amelyek ahelyett, hogy bekapcsolnák őt az életbe, elvont igazságokkal foglalkoznak, jöllehet ezek tűnnek fel egyszersmind a legmagasztosabbnak...” — „A fő irányító azonban, amelynek a pályaválasztásban vezetnie kell bennünket, az emberiség java, önmagunk tökéletesítése. Ne vélje senki, hogy ez a két érdek ellenségként hadakozik egymás ellen, hogy az egyiknek meg kell semmisítenie a másikat; olyan az ember természete, hogy csak akkor érheti el tökéletesedését, ha emberbarátai tökéletesedéséért, javáért tevékenykedik.” — „... a tapasztalat azt mutatja, hogy az a legboldogabb, aki a legtöbb embert tette boldoggá... Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törhetnek meg bennünket...”¹⁶

Ezek a nézetek, természetesen, nem jelentenek valami eredeti és mélyenszántó elmélkedést, de tükrözik azt a szellemi légkört, amely hatással lehetett és indítékot adott egy gimnáziumot végző ifjú eszméléséhez. Az ember egyéniségének, méltóságának és jelentőségének figyelembevétele és a társadalom iránti kötelezettségének és kapcsolatának elfogadása más, Marxhoz hasonló ifjak előtt is érthető volt és adottnak tűnhetett — még ha olyan általános és közhelyes formában is, mint ahogyan az érettségiző Marx fogalmazásában jelentkezett. Marx esetében azonban az ember fontossága és szoros egybefonódása a társadalommal mint valóságunk egyik meghatározóan lényeges elemével néhány évvel később már tudományos megfogalmazásban lát napvilágot.

Ez elsősorban L. Feuerbach nézeteinek a bírálata kapcsán jut kifejezésre, de még inkább közgazdasági kérdésekben, már tudományos részletes érveléssel alátámasztva veti el az akkori idők emberközpontú fel fogásából fakadó olyan nézeteket, amelyek az embert önmagába véve, mint szuverén, saját magában létező egyént szemlélik, és nem veszik figyelembe társadalmi jellegét, az ember társadalmi beágyazottságát. Ismeretes, milyen maró gúnnyal veti el Marx a „robinsonoskodó” szemléletet, ami nem volt ritka a XVIII. és a XIX. század társadalomtudósainál, mint tudományos alapot nélkülöző téves és tarthatatlan nézetet.

A tájékozódás és tudatosodás folyamata, Marx és Engels gondoskodásának kialakulása koruk haladó általános szemléletének befogadása alapján ment végbe. Az első új minőségi fokot, az elmélyültséget és a tudományos igényű megalapozottságot számukra koruk élenjáró bölcsellete, a német klasszikus polgári filozófia, közvetlenül pedig ennek a filozófiának neohegeliánus, baloldali, radikális értelmezése nyújtja, és ez adja meg a válaszokat a felmerülő sorskérdésekre. Ezen alapvető kérdések közé — amelyeket Marx saját maga számára, de mások számára is törekszik kielégítő bizonyossággal megválaszolni — tartozik ez az emberi létezés és az ember jövője is. Ezt Marx első eszméléseitől kezdve az em-

bernek mint társadalmi lénynek a felfogása alapján, a társadalmi folyamatok megértése és figyelembevétele alapján, valamint az embert a társadalom lényeges alkotó tényezőjeként értelmezve szemléli.

2. Hegel emberfelfogása

Mivel Marx és Engels gondolatrendszerében jelentős szerepet játszott Hegel filozófiája — pontosabban ennek a filozófiának neohegeliánusi, baloldali radikális értelmezése, majd az egész hegeli rendszer bírálata —, így bizonyos, hogy Hegel emberfelfogásának is fontos hely jutott Marx emberfelfogásában.

Megjegyzendő, hogy noha Hegel a XIX. századeleji német filozófia — gondolunk itt a filozófia akkori, tágabb értelmére, amikor az a mai értelemben vett társadalomtudományok elméletének fogalmát is jelentette — központi alakja volt, nem robbant be közvetlenül Marx érdeklődési körébe.

Joghallgató lévén Marx eleinte a jogrendszer gyakorlati kérdéseibe mélyed el, és az előtte felmerülő jogelméleti-jogfilozófiai kérdéseket Immanuel Kant és Johann Gottlieb Fichte nézetei alapján igyekszik tisztázni,¹⁶ mígnem rájön, hogy a jogon túlmutatóan a filozófia adhat számára kielégítő választ.¹⁷ Ezért átfogóan, rendes tanulmányai keretében felvett tanfolyamokon is, de magánszorgalomból is, széles felölelve elmélyed a görög klasszikus filozófusok tanulmányozásában, amiről fennmaradt jegyzetei is tanúskodnak.¹⁸ 1837-ben az alig 19 éves másodéves joghallgató apjának írt levelében megvallja: „Az idealizmustól, amelyet, melleleg szólva, a kantival és a fichteivel vetettem egybe és tápláltam, eljutottam oda, hogy magában a valóságosban keressem az eszmét. Ha az istenek ezelőtt a föld felett lakoztak, most annak középpontjává váltak.

Olvastam néhány töredékét Hegel filozófiájának, s groteszk szirtmelódiája nem volt ínyemre... Írtam egy körülbelül 24 oldalas dialógust... Utolsó mondatom az volt, amivel a hegeli rendszer kezdődik, s ez a munka, amelyhez némiképpen megismerkedtem a természettudománnyal, Schellinggel, a történelemmel, ez a munka, amely nekem rengeteg fejtörést okozott... ez a legkedvesebb gyermekem, akit holdfénynél babusgattam, mint álnok szirén az ellenség karjába visz.”¹⁹

Hegelt kifejezési formája, de kinyilatkoztató magatartása miatt sem kedveli a fiatal Marx. Hegel mondanivalójának újszerűsége, a filozófus minden ellentmondása ellenére is, és kiállása nézeteiért, visszakozásai és helyenkénti meghunyászkodása, főleg későbbi műveiben, bizonyára elismerést vált ki Marxból, de fenntartást is. Marx ezt a fenntartását gúnyosan, verses formában rögzíti a „Hegel. Epigrammák”-ban. Közülük a legérdekesebb az első kettő:²⁰

„1. Mind megmászta a csúcsokat én s lehatoltam a mélybe, / Istenként zengek, hányavetin, ködösen. / Gondolatoknak tengereit bevezte a sajkám, / S ím megleltem a Szót, s lőn ez a kincs az enyém.

2. Démoni egyvelegét halljátok hát szavaimnak, / S véljen utána ki-ki bármit a kedve szerint. / Így legalább zavaró béklyó sohasem köti többé. / Mert ahogyan szavakat s mondatokat kitalál / — S látja, amit kitalál, s kitalálja legott, amit érez — / Az, ki szerelméért égve dalokra fakad, — /Bárki vedelheti bölcsességem büszke tanomból, / Minden benne lehet: benne a semmi lebeg!”

A már említett hosszú, 1837 novemberében, apjának írt levelében Marx megállapítja: „... ismét megvilágosodott előttem, hogy filozófia nélkül nem lehet boldogulni. Így hát tiszta lelkiismerettel vettem magam megint ennek karjaiba, és írtam egy új metafizikai alaprendszert, a végén azonban kénytelen voltam megint belátni ennek az egész korábbi törekvésnek a fonákságát... Gyengélkedésem idején elejétől végig megismerkedhettem Hegellel és a legtöbb tanítványával. Több stralow-i baráti összejövetel révén bekerültem egy Doktorklubba, amelynek tagjai között van néhány magántanár...”²¹

Mint minden szellemóriást, akinek létezését és életművét nem lehet elhallgatni a mai kiélezett ellentmondásos világban, amelyben a gondolkodás szemmel láthatóan az osztályérdekek korlátai közé szorul, Hegelt is sokféleképpen értelmezik, sőt vissza is élnek vele. Erre utal Lukács György 1938-ban az ifjú Hegelről írt tanulmánya, amely 1948 óta több kiadást is megért.²² De Hegel másik elmélyült marxista tanulmányozójának, Ernst Bloch könyvének 1975-ös hazai kiadása kapcsán a bevezető tanulmány írója idézi azokat az ismertebb szerzőket, akik a maguk eszmei elkötelezettségüknek megfelelően értelmezik és mutatják görbe tükrökben Hegel életművét.²³ Az ilyen mesterkedésre Hegel saját ellentmondásossága is alapot nyújt, mert nemcsak bölcséleti rendszere, hanem egész gazdag életműve is jelentős változásokat és ellentmondásokat mutat fel.

Minket ezúttal természetesen életművének csak egy meghatározott vetülete érdekel, Hegel emberfelfogása, amelyet Hegel névlegesen sohasem munkált ki mint önálló esettanulmányt, de ez a kérdéskör határozottan jelen van életművében, és így serkentőleg hatott Marx emberfelfogásának kialakítására, úgy is, hogy bizonyos meglátásait elfogadta, másokat pedig elvetve formálta a saját nézeteit.

Hegel emberfelfogására is érvényes az, ami Bloch szerint egész életművére vonatkozik,²⁴ nevezetesen: „A filozófia, ideológia és az idealizmusok úgynevezett világszelleméhez fűződő látszólagos kérdései letűntek Marxnak köszönhetően; a marxizmus valódi kérdései viszont elkerülhetetlenül felmerülnek...”

Alapjában véve, amire sokan utalnak, Hegelnél „az abszolút szellem”, illetve „az általános vagy az abszolút szubsztancia” változásai és fejlődése a maga idealista zárt gondolatrendszerében nem csak az emberi tudat és az önfelismerés vonulata. Ez a vonulat Hegel idealista dialektikájának korlátai és ellentmondásai alapján egyben az ember történelmi fejlődésének odisszeája is, a polgári társadalom felfogásának eszményeivel körülhatárolva, de ezeket a határokat helyenként meg is haladva.

Így a szellem filozófiai tételei szerint, amely kifejezi a szellem természetfilozófiai létéből való befejező szakaszába jutását, mint önfejlődésének utolsó szakaszát, utat törve önmaga számára az abszolútum öntudata és szabadsága eléréséhez, magába foglalja nemcsak az emberi tudat, hanem az emberi tevékenység különböző módozatait is. A jog a hegeli gondolatrendszerben a szabadság kifejezője, az ember állampolgári — alattvalói mivoltában fejezheti ki teljes szabadságát, és noha az antifeudális nézetektől vezérelve felállítja tételét, miszerint a magántulajdon a személyiség meghatározó lényege, ezáltal is a jog- és államfilozófia terén nyilvánul meg leginkább Hegelnek a kibontakozásban levő polgári társadalom által követett korlátozottsága. Ami azonban nem jelenti azt, hogy Hegel nem tesz éles bíráló megjegyzéseket az óhajtott polgári társadalmi viszonyokra. Így állapítja meg pl. hogy a polgári társadalomban „mindenki önmaga célja, mindenki más semmi számára”, hogy a polgári társadalomban az individuumból hiányzik az egyéni kezdeményezés és szabadság, szem előtt tartva elsősorban a tökéletes munkamegosztás hatását. Figyelemre méltó Hegel fejtegetése úr és szolga viszonyáról, továbbá az a megállapítása, hogy a polgári társadalomban a társadalmi gazdaság növekedésével párhuzamosan növekszik a szegénység és a nyomor. A maga módján, de kifejti, hogy az emberek társadalmi élete az egyén élete felett áll, mert az emberek különböző kapcsolatba és viszonyokba kerülnek, amelyek létrejöttében a munkának, a szakképzettségnek és a törekvésnek jelentős szerep jut.

Eredeti, az emberre vonatkozó Hegel által megfogalmazott tételeket első nagyterjedelmű művéből, *A szellem fenomenológiájából* sorakoztatunk fel. Erről a könyvről írta Marx: „...A hegeli »Phänomenologie«-val kell kezdenünk, a hegeli filozófia igazi szülőhelyével és titkával.”²⁵ Arra, hogy mennyire lényeges Hegel gondolatrendszere egészének tárgyilagos értelmezése szempontjából *A szellem fenomenológiája*, Lukács is felhívja a figyelmet.²⁶ Hivatkozik a mai polgári reakciós irányzatok szószólóira, akik (mint Th. Halring) igyekeznek minimalizálni Hegel első átfogó művét, levelezésével bizonygatva, hogy az nagy hirtelenjében, nem pedig átgondoltan keletkezett, előadásai jegyzeteiből összefércelt kötet, ami nyilvánvaló hamisítás, mert nyomdai előállítás körül bonyodalmak merültek fel.²⁷ Lukács meg is jegyzi: „A polgári Hegel-kutatás számára a Fenomenológia nagyon kényelmetlen, sőt ijesztő valami. Sajátos jellegét különféle »szellemdús« hipotézisekkel akarják eltüntetni.”

De lássunk néhány példát Hegel gondolataiból, olyanokat, amelyek példaként kiragadott formájukban is érthetők. Így például az elvont szellem-eszme fogalom és az érzéki világ kapcsolatának, valamint az egyed és a közösség tényének elismerését Hegel a maga elvont abszolút szubsztanciájának elsőbbségét hangoztatva a következőképpen ismeri el: „... Ha egy öntudat a tárgy, akkor, és éppúgy én, mint tárgy. — Ezzel előttünk van már a *szellem* fogalma. A tudat további fejleménye az a tapasztalat, mi a szellem, ez az abszolútum szubsztancia, amely ellentétének — tudniillik különböző magáért-való tudatoknak — tökéletes sza-

badságában és önállóságában ezek egységét alkotja: *én*, amely *mi* és *mi*, amely *én*. A tudatnak mint a szellem fogalmában van fordulópontja, amelyen az érzéki evilág színes látszatából és az érzék feletti másvilág üres éjszakájából belép a jelen szellemi nappalába.”²⁸

Az egyed társadalmiasultságát Hegel a maga abszolút idealista rendszerében többek között így fogalmazza meg: „Az egyének *tisztán egyedi* tevése-vevése azokra a szükségletekre vonatkozik, amelyek neki mint természeti lénynek, azaz mint *léttel* bíró egyediségének szükségletei. Hogy még ezek a legközöségesebb funkciói sem semmisülnek meg, hanem valóságuk van, az az általános fenntartó közegnek, az egész nép *hatalmának* tudható be...” Ezt a gondolatsort Hegel még megtoldja és kapcsolja a munkamegosztás társadalmisító hatásával, a következőképpen: „Ahogyan az egyes ember a maga *egyéni* munkájában már *általános* munkát végez *tudattalanul*, úgy végzi ismét az általános munkát is mint a maga *tudatos* tárgyát; az egész *mint egész* lesz a műve, amelynek feláldozza magát, s épp ezáltal kapja vissza önmagát tőle... A másért-való-létnek, vagyis a magát-dologgá-tevésnek és a magáért-való-létnek ez az egysége, ez az általános szubsztancia egy nép erkölcsében és törvényeiben találja *általános nyelvét*; de ez a léttel bíró változatlan lényeg nem egyéb, mint kifejezése magának az egyes egyéniségnek, amely elmentésnek látszik e szubsztanciával;...”²⁹

Hegel emberközpontúságáról nem beszélhetünk, gondolatrendszere „abszolút szubsztancia”-központú. Mégis jellemző, hogy mennyire figyelembe veszi magát az embert, természetesen saját zárt filozófiai rendszerén belül. Így többek között kifejti: „... Az ember, a maga közvetlenségében mint *magánvaló* természetes tudat, *jó*, mint egyedi *abszolút*, s más az *ő számára* van; mégpedig, mivel számára mint öntudatos élőlény számára a mozzanatok az általánosságot jelentik, azért *minden* az *ő* gyönyörűségére és élvezetére van, s amint kikerült isten kezéből, úgy jár a világban, mint számára ültetett kertben. — „Ezt a fejtegetését még Hegel megtoldja a következő megállapításokkal, amelyek révén kidomborítja az ember társadalmi lényének tényét: „... Ahogy az embernek minden bizonyos, úgy *ő* szintén az, s rendeltetése éppen annyira az, hogy a közösségnek hasznos és általánosan alkalmazható tagjává váljék. Amennyire gondoskodik magáról, éppannyira oda is kell magát adnia a többieknek, s amennyire odaadja magát, annyira gondoskodik önmagáról; kéz kezet mos. De bárhol van is, a maga helyén van: hasznára van másoknak és felhasznál másokat.”³⁰

S végül egy példa, hogyan és mennyire képes Hegel érezni és kifejezni a társadalmi különbségeket. Könyve „Uralom és szolgaság” című részében többek között kifejti a következőket is: „A lényegtelen tudat ebben az *úr számára* az a tárgy, amely az önmagáról való bizonyosságának *igazságát* alkotja. Kitűnik azonban, hogy ez a tárgy nem felel meg fogalmának, hanem hogy abban, amiben az *úr* megvalósította magát, valami egészen más jött létre, s nem önálló tudat. Nem ez jutott neki, hanem inkább önállótlán tudat; nem bizonyos tehát *magáért-való-lété-*

ben mint az igazság, hanem igazsága inkább a lényegtelen tudat s ennek lényegtelen cselekvése.

Az önálló tudat *igazsága* eszerint a *szolga tudata*. Ez először úgy jelenik meg ugyan, hogy önmagán *kívül* van, és nem az öntudat igazsága. De ahogyan az uralom azt mutatta, hogy lényege megfordítottja annak, ami lenni akar, úgy bizonyára a szolgaság is megvalósulásában is inkább annak ellentétévé lesz, ami közvetlenül; mint magába *visszaszorított* tudat magába száll majd és az igaz önállósággá változik át.”³¹ Ezt a fejtegetését Hegel a továbbiakban még a következő módon sarkosítja, természetesen saját filozófiai rendszerén belül fejezve ki meglátásait: „Az abszolút hatalom érzése azonban egyáltalán és a szolgálat különös formájában a feloldás csupán *magánvalósága szerint*, s noha az úr félelme a bölcsesség kezdete, mégis a tudat benne *önmaga számára* van, s nem a *magáért-való-lét*. A munka által azonban e szolgai tudat magára eszmél.”³²

Figyelembe véve Hegel zárt idealista filozófiai rendszerének szükség-szerű gondolati és történelmi korlátait, emberfelfogásában két általános szempontot kell szem előtt tartani, annak ellenére, hogy az idevonatkozó fejtegetései is ellentmondásosak — s alapot nyújtanak ellentétes értelmezésre is, amely már Hegel követőinek első nemzedékénél is megnyilvánult. Az egyik szempont tehát az osztálytársadalmak körülményeiben elidegenedett ember felszabadulási távlatának felvetése. A másik pedig az embernek a munkával kapcsolatban való tárgyalása és átfogóbban fogalmazva, a közgazdaság szempontjainak kapcsolása az ember létezésével és fejlődésével. Erre a két fontos szempontra Hegel gondolatrendszerének és életművének két legalaposabb marxista tudósa: Lukács György (1938-ban befejezett kéziratában) és Ernst Bloch (először 1951-ben megjelent kötetében) is utal.

Az elidegenedetség kérdéskörének Lukács külön fejezetet szentel,³³ s ezt tartja Hegel: *A szellem fenomenológiája* központi fogalmának. Ebben kiemelkedő szerepet juttat már Hegel Jenában töltött időszakának „az ember társadalmi gyakorlatának kapcsolata a maga teremtette tárgyak” vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban hívja fel Lukács a figyelmet Hegel terminológiai váltására és törekvéseire: „... hogy az ember társadalmi gyakorlatában meghaladja, és szükségképpen haladja meg az eredeti közvetlenséget, a természetadta mozzanatot, s ez olyan képződményrendszernek adja át a helyét e folyamatban, amelyet az emberi gyakorlat saját munkájával és teljesítményével teremtett meg; s ez a munka nemcsak ezeket a társadalmi tárgyakat hozza létre, hanem az emberi szubjektumot is átformálja, amennyiben az eredeti közvetlenséget itt is megszünteti és a szubjektumot elidegeníti önmagától. ... kialakul az ellentmondások mozgásának és megszűnésének kibontakozott — sajátosan hegeli értelmű — elmélete. A »külsővé-válás« vagy »elidegenedés« terminusok ennek a fejlődésnek a folyamán foglalják el központi helyüket a hegeli rendszerben.”³⁴

Lukács nyomon követi, hogyan jelentkezik a fenti fogalom, és azt

követően a szakkifejezés Hegel 1803—1804-es, majd 1805—1806-os előadásaiban, azzal a megállapításával, hogy „az új fogalomrendszer következetes végigvitelére csak a Fenomenológiában kerül sor”. Lukács rámutat arra a körülményre is, hogy „az elidegenedés” szakkifejezés, amelyet azután a Hegel követők konzervatív és neohegeliánus szárnya, Feuerbach és Marx is használ, egyáltalán nem Hegel által létesített szakkifejezés. Az „elidegenedést” már egy fél évszázaddal Hegel előtt használják a társadalom- és jogtudományban a társadalmi szerződés álláspontján levők, valamint az angol közgazdaságtan képviselői is a XVIII. században, akiknek műveit és nézeteit Hegel az őket megillető méltánylással tanulmányozta, annak ellenére, hogy munkásságukat a kontinensen kevesen értékelték, beleértve még a nagy francia forradalom vezető egyéniségeit is, akik a fiziokrata elméletek álláspontján voltak, és nem fogták fel a munka-értékelmélet jelentőségét, amit Hegel a maga módján megtett. Ezzel kapcsolatban Lukács ki is fejt: „Maguk a »külsővé-válás« és az »elidegenedés« kifejezések nem újak. Egyszerű német fordítások az »alienatio« szóra, amely használatos volt mind az angol gazdaságtanban az áru elidegenítésének megjelölésére, mind a társadalmi szerződés csaknem valamennyi természetjogi elméletében az eredeti szabadság elvesztésének, a szerződés révén létrejött társadalomra való áruházásának, a társadalomban való külsővé-tételének megjelölésére. Filozófiai értelemben tudtommal — jegyzi meg Lukács — már Fichte használta a »külsővé-válást«, mégpedig mind abban a jelentésben, hogy az objektum tételezése a szubjektum egyfajta elidegenedése, mind pedig abban, hogy az objektumot mint »külsővé-tett« észet kell megérteni.”³⁵

Természetesen, ilyen alapvető kérdésben, mint az emberi lényeg, az ember helye és szerepe az őt környező természetben és az általa alkotott társadalomban, teret nyújt, hogy itt is megnyilvánuljon Hegel zárt bölcséleti rendszerének belső tartalmi ellentmondásossága. Ezért nem róható fel túlságosan az induló Blochnak, hogy első könyvében, amely 1918-ban jelenik meg *Az utópia szelleme (Geist der Utopie)* címmel, még Hegel emberfelfogásának szembeűnő fogyatékoságait is felsorakoztatja, bizonyítva akkori meggyőződését, amely szerint Kant sokkal lényegesebb és maradandóbb gondolkodó, mint Hegel. Bloch „Szubjektum-objektum, Magyarázatok Hegel filozófiája kapcsán”³⁶ című hazai szerbhorvát nyelvű második kiadásának bevezető tanulmányában Gajo Petrović tíz pontban összegezi, miben marasztalja el Bloch Hegelt az első világháború alatti svájci emigrációban írt és 1918-ban Münchenben megjelent könyvében. Így Bloch megállapítja, hogy Hegel filozófiája rossz, mert nemcsak hogy nem hajlandó a rossz világ megváltoztatásáért szót emelni, hanem, hogy elkerülje felelősségét és kézenfekvő kötelességét, kész a rossz világot jónak nyilvánítani. Ily módon, aki jó, annak könnyű továbbra is jónak lennie. Csakhogy Hegel ezt helytelenül cselekszi, mert ő nem jó, és mindent jónak nyilvánít azért, hogy neki magának ne kelljen jónak lennie. Így azután gondolatrendszerében megszűnik a szenvedés és a törekvés,

de az emberré maradás is. Ez abban nyilvánul meg, hogy Hegel nem mutat hajlandóságot semmilyen követelés igénye iránt.

Bloch kifogásaiban kifejti, hogy Hegel gondolatvilága nem mutat érdeklődést az emberi gondok iránt, mert azon az úton halad a bölcseleddő, hogy megszűnjön ember lenni, mert büszkén levetkőzi emberi mivoltát, s így még az elvont érdekeket is alig érinti. Ezen túl Bloch felrója Hegelnek azt is, hogy gondolatvilága nem törődik a rossz világ emberi problémáival, mert cserben hagyja az igaz gondolkodás elhivatottságát azáltal, hogy gondolatrendszerében minden már befejezett és elintézett, a gondolkodó viszont csak a világszellem szerény magántitkára. Bloch még éppen megállapítja: „... A lélek elbukik, de a fogalom, ami immár maga vált szubsztanciává, ezenfelül még értelmezéssé, triumfál a szubjektum nélküli, pánlogikus objektivitásban, mint a világszellem titkára.”³⁷

Természetesen ez is Hegel, pontosabban Hegel emberfelfogásának a visszája, az érem másik oldala. De Hegelről kialakított akkori véleménye ellenére, amely annyiban volt hamis, hogy egyoldalú volt, Blochot nem akadályozta, ahogyan Gajo Petrović megállapítja,³⁸ hogy a harminc év után befejezett Hegelnek szentelt esettanulmányában Hegelt teljesen másképp tárgyalja.

Lukács Hegellel foglalkozó esettanulmányában, amelynek kéziratát még 1938-ban befejezte, utal a kor élenjáró nemzetgazdasága eredményeinek jelenlétére Hegel zárt filozófiai rendszerében, természetesen a maga gondolatvilágának megfelelően, amelyben, ahogyan Marx bírálóan rámutat, „a *szellem* az ember *igazi lényege*” és „az a munka, amelyet Hegel egyedül ismer és elismer, az *elvont szellemi munka*”³⁹ Lukács idézi Marx megállapítását Gazdasági-filozófiai kéziratából, amelyben Hegel átfogó bírálatát fejt ki: „Hegel a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll. A *munkát* úgy ragadja meg, mint az ember *lényegét*, magát igazoló lényegét; a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívát nem. A munka az ember *magáért-levése* a *külsővé-idegenné váláson* belül, vagyis *külsővé-idegenné vált emberként*.”⁴⁰

Ehhez a Marx által kifejtett megállapításhoz fűzi hozzá Lukács a következő magyarázó megjegyzését: „Természetesen nem Hegel az első, aki összekapcsolja a gazdaságtant, a társadalomtudományt, a történelmet és a filozófiát. A gazdaságtan elszigetelése a társadalomtudomány egyéb területeitől a polgárság hanyatló korszakának specialitása...”⁴¹ Lukács még utal arra, hogy a XVII. és a XVIII. század vezető gondolkodói nézeteik kifejtésekor és álláspontjaik alátámasztásaként széles körben felölelték a társadalomtudományokat, de arra is, hogy Petty, Stuart, Smith, akik elsősorban nemzetgazdászok voltak, műveik megszerkesztésekor és a tárgyalat összefüggések feltárásakor „ismételten átlépi a szorosán vett gazdaságtan határait”.

3. Feuerbach emberfelfogása

Feuerbach jelentősége Marx emberfelfogásának kialakítása szempontjából nem kerülhető meg két okból. Először is, Feuerbach bölcséletét naturalizmusával jellemzik általánosan elfogadottan, amely kapcsán vallásfilozófiájában — ez alkotásának alapvető témaköre — az ember a kiindulópont és az alap. Másodsor, Hegel gondolatrendszerét Feuerbach alapján véve materialista alapon fejt ki, s ez a bírálat kétség-telenül hatott Marx gondolatvilágának kialakítására.

Feuerbach gondolatvilágára jellemző, hogy formailag a vallással foglalkozik, akkor is, amikor egy-egy filozófus életművét elemző esettanulmányt ír, ami már azért is érthető, mert ahogyan már szó esett róla, a vallás bírálata által közvetlenül a politikai intézményeket és viszonyokat is bírálta, s azért is, mert pályája kezdetén a jenai egyetemen teológiát tanult, igen elmélyülten, s csak azután vált Hegel nem nagyszámú filozófiai hallgatóinak egyikévé, a berlini egyetemen. De Feuerbachnál, tekintettel arra, hogy egyik alapvető felfogása szerint vallja: nem létezik isteni lét, az valójában az adott történelmi helyzettől függően különböző fokon és formában az emberi lét, méghozzá elvonatkoztatva a természettől, az érzékitől és általában a konkrétumtól, s ilyen alapon az abszolútum filozófiájának a kulcskérdése szerinte a teológia. Ezért az új filozófia feladata, ahogyan Feuerbach nevezi a saját és szerinte egyedüli létjogosultságú filozófiát, hogy kimutassa minden teológiának antropológiai jellegét, illetve hogy felfedje Hegel spekulatív filozófiájának sajátos módon jelentkező antropológiai jellegét.

Feuerbach filozófiai gondolkodásának kialakulása során először az istenség, majd az eszmélés, vagyis az elme volt, hogy végül eljusson az emberhez mint az új filozófia lényegéhez. Az általa főművének tekintett könyve, *A kereszténység lényege* (első kiadása 1841, második bővített kiadása jelentős előszavával 1843-ban jelenik meg) című könyve akkor kerül az olvasók kezébe, amikor már egy évtizede a porosz államhatalom eltiltotta (1843) az egyetemi tevékenységtől, ateizmus vádjával. Könyvében Feuerbach kifejti nagyszámú teológiai forrásra hivatkozva, hogy az ember a természettel, amely valóságos háttere, a filozófia és általában a tudományok kezdete, annak alapvető tartalma és legfőbb elve, ebből következően az ember a vallás kérdéséhez, külön meg a kereszténység lényegéhez szolgáló kulcs.

Feuerbach igyekszik kimutatni, hogy az emberiség történelme során az isten tulajdonképpen az ember szellemi terméke, az ember különböző viszonyulása önmaga és elvárásai iránt. Emberközpontúságának lényege abban van, hogy azzal, amit az ember az istenről vall, valójában önmagáról tesz hitet — a vallás az ember meghasonultságát fejezi ki. Kifejezi törekvéseitől elidegenített valós helyzetét. Ezért bölcselkedésének alapvető feladata, hogy ember és isten kettősségéről, amely minden vallás kiindulópontja, kimutassa, hogy ténylegesen ez az ember létén belüli kettősség, amelyben, kettősségen, illetve meghasonultságában az ember

alkotóelemként van jelen. Feuerbach különböző változatban bizonygatja, hogy a vallás lényege az emberek által elképzelt természetfeletti lényeknek elidegenült és objektivizált emberi tulajdonságokkal való felruházásában van.

Feuerbach gondolatvilágának központjában az ember áll, illetve a természet és a tudattól függetlenül létező anyagi természetű valóság, amelynek legkiemelkedőbb és gondolkodni képes teremtménye az ember. Feuerbach emberfelfogása lényegesen különbözik Hegelétől. Ugyanis Hegel zárt filozófiai idealista rendszerében külön kell kutatnunk emberfelfogása után. Feuerbach filozófiája viszont, a saját értelmezése szerint, emberközpontú. Az embert elsősorban mint természeti lényt szemléli, s ezért egész bölcséletét naturalista antropológiai szemléletűnek tekintik.

Bogdan Šešić a szokványos jellemzésen túlmenően hangsúlyozza,⁴² hogy Feuerbach naturalista felfogását antropológizmusra és humanizmusra szűkíti. Ezekből az alapvető felfogásokból kiindulva Feuerbach kifogásolja Hegel idealizmusát, mert elvont általános szellemében az ember elvesz, vagy a legjobb esetben elmerül a lényegében személytelen öntudatosulásban. Feuerbach számára az ember realitással bíró természeti lény, és az emberi lét megfejtésének nyitja nem az elvont eszmében vagy szellemenben van, hanem az ember természetében, mert az ember szelleme, tudata és gondolatvilága a természet műve és eredménye. Az elvonatkoztatott általános fogalmakkal ellentétben Feuerbach a dolgok, a lét konkrét egyedi érzéki képzeleteit hangsúlyozza. Feuerbach alapján véve helyesen fejt ki nézetét, miszerint az elvonatkoztatás oda vezethet, hogy a természet lényegét a természeten kívülre helyezzük, az ember lényegét az emberen kívülre, a gondolkodás pedig a gondolkodás folyamatán kívülre kerül. Ezért Hegel zárt filozófiai rendszere az embert önmagától idegenítette el, mert egész gondolatrendszere ilyen természetű és fokú elvonatkoztatásokon alapszik.

Mellesleg jegyezzük meg, hogy a neohegeliánusok képtelenek voltak Feuerbach jelentőségét teljes értékében felfogni. Gondolatvilágából elsősorban a tagadás, mindenekelőtt pedig az intézményesített keresztény vallásosság tagadása ragadta meg őket. Nem voltak képesek Feuerbach tagadásán túlmenően magukévá tenni gondolatvilága pozitív állítását, mondanivalójának pozitívumát, az idealizmus tagadására alapozott materialista nézőpontját.

Kétségtelen azonban, hogy Feuerbach ateizmusa is figyelemre méltó vívmány, mert mélyebb és általánosabb, mint azok az előtte közreadott, vallással foglalkozó és nagy visszhangot keltő írások, melyeknek szerzője David Friedrich Strauss (1835 és 1836-ban kiadott kétkötetes esettanulmánya)⁴³ és Bruno Bauer (tanulmányai 1839 és 1842 között jelentek meg,⁴⁴ és bevezetőt jelentettek a később közreadott összefoglaló könyvéhez⁴⁵) volt.

Ezért Feuerbach főművének 1841-ben való megjelenésekor a mű tudományos eredményeit összegezve többek között Nyikolaj Ivanovics Lapin joggal állapítja meg a következőket: „Harmadszor, egészen újszerű követ-

keztetéshez jutott: a vallás lényege nem a szellem szubsztanciális tulajdonsága az őskeresztény közösségek szelleméből fakadóan (ahogyan azt Strauss tekintette), sem az evangélium egyes szerzői öntudatosulásának eredménye (ahogyan azt Bauer vélte), hanem az ember saját szellemi és testi, egyéni és generikus sajátossága teljességének kifejezője. *Az embernek az isten irányában megnyilatkozó szeretete*, idézi Feuerbachot, ami a vallás alapját és tartalmát képezi, nem más, mint *az ember szeretete önmaga iránt*, mint az objektivizált és elképzelt legfőbb igazság, mint az ember legfőbb lényege. Más szóval, a keresztény vallás kapcsán kifejezésre jut az ember önmaga irányában megnyilvánult viszonya, vagyis még pontosabban, saját lényege iránt, amelyet valami önmagától idegennek fog fel, azaz saját elidegenedett lényege iránt.”⁴⁶

Feuerbach emberfelfogását áthatja materialista alapállása, ami az ember természetközpontú értelmezésében nyilvánul meg. Ezt az ifjú hegelianus radikális baloldal képtelen volt felfogni és méltányolni a nagy gondolkodónál. Ők megmaradtak a szellem világában, Hegel idealizmusát sajátos módon fogadva be és alkalmazva nézetük kialakításában, írásaik megfogalmazásában. Teszik ezt annak ellenére, hogy Feuerbachot tekintik zászlóhordozójuknak, s annak ellenére, hogy kezdeti eszmélésétől eltekintve Feuerbach sohasem volt neohegelianus, mert a hegeli idealizmussal szembehelyezkedett, s nemcsak ateista volt, ahogyan annak a neohegelianusok szerették volna Hegelt is látni,⁴⁷ hanem meggyőződéses materialista, amit már 1839-ben, *A hegeli filozófia kritikájához* című írásában⁴⁸ is részletesen kifejtett. Főművében, az 1841-ben megjelent *A kereszténység lényege* kötetében, a sajátos teológiai modorossággal burkolt érvelésével materializmusát a következő módon fejtí ki:

„A tárgyon ébred tehát az ember öntudatra, a tárgy tudata az ember *öntudata*. A tárgyból ismered meg az embert: rajta mutatkozik meg számodra az ember lényege: a tárgy az ember *nyilvánvaló* lényege, *igazi objektív* énje. És ez semmiképpen sem csak a szellemi hanem magukra az *érzéki* tárgyakra is érvényes. Még az embertől legtávolabb eső tárgyak is, *mivel és amennyiben* ezek tárgyak számára, az emberi lényeg megnyilatkozásai. Még a Hold, még a Nap és a csillagok is ezt kiáltják az embernek: ismerd meg tennmagadat.”⁴⁹

Nem egészen két évvel később, könyve kiegészített, második kiadásának 1843. február 14-i előszavában materialista alapfelfogását így fogalmazza meg: „... Írásom gondolatai csak olyan premisszákból eredő konklúziók, *következtetések*, amely premisszákat *nem ismét csak gondolatok*, hanem *tárgyi*, vagy *eleven*, vagy *történelmi* tények... Feltétlenül elvetem az *abszolút*, az *anyagtalan*, a *magával* elégedett spekulációt — azt a spekulációt, amely *önmagából* meríti anyagát. Mérhetetlen különbség van köztem és azok között a filozófusok között, akik behunyják *szemüket* azért, hogy annál jobban tudjanak gondolkodni. Nekem a gondolkodáshoz szükségem van *érzékeimre*, legfőképpen *szememre*, gondolataimat *anyagokra* alapozom, amelyeket mindig csak *érzékeink* tevékenysége segítségével tudunk elsajátítani. Nem a tárgyat teremtem a

gondolatból, hanem megfordítva: a gondolatot a *tárgyból*, tárgy viszont csak az, ami *a fejen kívül létezik*. Csak a *gyakorlati* filozófia területén vagyok *idealista*, azaz... ami ma a rövidlátó, kislelkű gyakorlati ember szemében fantáziának, sohasem realizálható eszmének, sőt pusztá agyrémnek számít, már holnap, azaz a következő évszázadban (az egyes ember szemlélete szerint vett évszázadok az emberiség életében és szemlélete szerint vett évszázadok az emberiség életében és szemléletében napok) teljes realitásában megvalósul.”⁵⁰ Ezt az alapvető materialista szemléletet vonatkoztatva magára az emberre, Feuerbach kifejti: „... az ember, tehát a legpozitívabb anyagi elv. Ez a filozófia gondolatát saját ellentétéből, az anyagból, a lényegből, az érzékekből teremti, tárgyhöz előbb érzékileg, azaz szenvedően, receptíven viszonylik, még mielőtt gondolkodással meghatározná.”⁵¹

Predrag Vranicki utal⁵² arra, hogy *A kereszténység lényegének* megjelentetése után Feuerbach materialista alapállását világosabban fejti ki a vallás kérdéskörén túlmenően már az 1842-ben megírt és a következő évben Arnold Ruge által Svájcban megjelentetett *Anegdota* (adalékok)⁵³ II. kötetében leközölt *Előzetes tézisek a filozófia megreformálásához* című munkájában. A munka első bekezdésében Feuerbach kifejti: „A teológia titka az antropológia, a spekulatív filozófia titka viszont — a teológia — a spekulatív teológia, amely abban különbözik a közönségestől, hogy az isteni lényeket, melyet amaz félelemből és tudatlanságból a túlvilágra távolít, a földi létbe helyezte, vagyis *jelenualóvá tette, meghatározta, realizálta.*”⁵⁴

Emberközpontú gondolatvilága alapján Feuerbach még *A kereszténység lényege* című művében kifejti a vallás kérdéseinek elemzése alapján. „... Itt tehát minden korlátozás nélkül érvényes ez a tétel: az ember tárgya nem más, mint saját *tárgyasított lényege*. Ahogyan az ember gondolkodik, amilyen az érzülete, olyan az istene is: amennyi érték az emberben van, annyi — és nem több — van istenében. *Isten tudata az ember öntudata, isten megismerése az ember önmegismerése.* Az embert istenéből ismered meg, viszont az emberből ismered meg istenét is; mindkettő egy és ugyanaz.”⁵⁵ Összegezve fejtegetéseit *A kereszténység lényegében* elmondottak alapján, a Függelékek XXIV. részében Feuerbach többek között hangsúlyozza: „... Csak isten és ember azonossága igazság... , hamisság, ha mint teológia tagadja őket, elválasztva isten az embertől mint egy másik lényt... A legnagyobb kritikátlanság, álnokság, önkényesség tehát a keresztény vallást, ahogyan azt a spekulatív filozófiát tette... , Krisztus *mint ember*, nem *mint isten* szenvedett... Az isteni lényeg az emberré válásban, azon állítás ellenére, hogy Krisztus egyszerre igazi isten és igazi ember volt, éppannyira meghasonlottságban van az emberi lényeggel, mint az emberré válás előtt, amennyiben mind-egyik lényeg *kizárja magából* a másik meghatározását...”⁵⁶

Általánosan elterjedt Feuerbach emberfelfogásának egyoldalú és leegyszerűsített jellemzése, mely szerint naturalista materializmusa és antropocentrista gondolatvilága — noha az emberi lényeket és a világban el-

foglalt helyének kérdését hozza előtérbe — csak arra képes, hogy az embert csupán általánosságában értelmezze elvont, csak biológiai lényként, s így nem is elemzi az idő és a történelem által meghatározott lényként. Az efféle jellemzés különösen azoknál a tankönyv- és kézikönyvíróknál gyakori, akiknél ez nem központi kérdés, s ezért nem veszik igénybe a forrásirodalmat, hanem a kész megfogalmazást átveszik egymástól, mint a célnak megfelelő tömör megállapítást.

Az ilyen jellemzés nem egészen igaztalan, hiszen Marx is utalt arra, hogy Feuerbach a társadalom és a történelem területén alapjában véve idealista maradt, mert materializmusa mint alapállás és a történelmi folyamatok nem képeznek átfogó egységet. Ám az ilyen megállapításokat mégiscsak úgy foghatjuk fel, mint alapjában helytállókat. Ugyanis Feuerbach lényegében, polgári világnézete keretein belül — noha Marxnak egy időre úgy tűnt, hogy kora legjelentősebb német filozófusa —, politikai szempontból mégis bírálólag viszonyult az akkori társadalmi állapotokhoz.

Gondolatvilágát és politikai állásfoglalását Roger Garaudy a következőkben összegezi: „Feuerbach célja az embert megszabadítani a valástól. Ő úgy hiszi, hogy ez megvalósítható a megismerésen belül a kritikai filozófia alapján. Mint ahogy Hegelnél is az »elidegenültség« csakis a megismerés révén haladható meg; a különbség abban van, hogy számára a megismerés arra szolgál, hogy lehetővé teszi a külső tárgy meghaladását, és ezáltal felismerhetővé válik a szellem terméke, Feuerbach számára a megismerés az isteni transzcendentalitás meghaladására szolgál.”⁵⁷

Nemcsak a vallás reakciós társadalmi célokra való felhasználása ellen emeli fel szavát Feuerbach, hanem az uralkodó osztályerők kétszínűsége és a számukra kellemetlen igazságok elhallgatása miatt is úgy, hogy abból rendőrségi ügyet csinálnak. Íme néhány példa társadalmi elkötelezettségére saját megfogalmazásában:

„... mind *azokét* a politikusokét, akik a vallást úgy tekintik, mint az emberek leigázásának és elnyomásának politikai eszközét, mind pedig *azokét*, akik a vallást politikailag a legközbösebb dolognak tartják és ezért, bár az ipar és a politika területén barátai, a vallás területén egyenesen ellenségei a világosságnak és a szabadságnak.”⁵⁸ „A kor *lényege* ugyanis a *látszat* — látszat a politikánk, látszat az erkölcsösségünk, látszat a vallásunk, látszat a tudományunk. Aki most kimondja az igazságot, az *szemtelen*, modortalan, aki »*modortalan*« az »*erkölcstelen*«. Az *igazság* korunk számára *erkölcstelenség*.” Gondolatmenetének folytatása: „... Ahol a tudomány eljut az igazsághoz, igazsággá válik, ott megszűnik tudomány lenni, *rendőrségi ügy* lesz. A rendőrség a határ igazság és tudomány között.”⁵⁹

A maga társadalmi idealizmusa alapján a gondolkodó szellem vagy a kritikai filozófia túlbecsült mindenhatóságára építve, de a társadalmi különbségek felett nem hunyva szemet, Feuerbach megállapítja: „... Magában az emberiség fogalmában rejlett az, hogy a nemzeti különbségek

feloldódtak. A gondolkodó szellem már korán legyőzte az ember polgári és politikai elkülönítését... Rabszolgák is voltak filozófusok. Epiktétos, a rabszolga sztoikus volt; Antonius, a császár szintén az volt. Így egyesítette a filozófia az embereket... A sztoikusok gyakorlati elve ennyiben a szeretet elve. Számukra a világ egy közös város, az emberek polgártársak... Ezeknek az emberieségi törekvéseknek *különös* megnyilvánulása — ennek az új elvnek a *népszerű*, populáris, ezért vallásos, mindenestre legintenzívebb megnyilvánulása volt a kereszténység.”⁶⁰

Feuerbach emberfelfogására jellemző az *Előzetes tézisek a filozófia megreformálása* című írásának részletesebb kimunkálása és külön kiadványként való Svájcban, 1843-ban *A jövő filozófiájának alapelvei* címen való megjelentetése. Ez a munka, amely szerzője véleményétől függetlenül, legjelentősebb alkotásának tekinthető, 67 rövidebb-terjedelmesebb paragrafusban fejt ki alkotója nézeteit. Ebből az alkotásából, Feuerbach antropologizmusát példázva három rövidebb paragrafust idézünk.

Az első paragrafusban a szerző tömören a következőket szögezi le: „Az újabb kor feladatai isten megvalósítása és emberiesítése volt — a teológia *átváltoztatása* és feloldása antropológiává.” Az 55. paragrafus: „Az új filozófia az embert, beleértve a természetet is mint az ember alapzatát, a filozófia egyetlen, egyetemes és legmagasabb rendű tárgyává — ezért az antropológiát, beleértve a filozófiát is, egyetemes tudományá teszi.” Majd az 56. paragrafust a következőképpen fogalmazza meg: „Művészet, vallás, filozófia, vagy tudomány csak az igazi emberi lényeg megnyilvánulása vagy jelenségei. Ember, tökéletes, igazi ember csak az, akinek van *esztétikai* vagy *művészi, vallási* vagy *tudományos* érzéke — ember általában csak az, aki *semmi lényegileg emberit nem zár ki magából*. »Ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem« (ezt a Terentius-idézetet latinul iktatja be szövegébe) — ez a tétel, ha *leegyetemesebb* és *legmagasabb rendű jelentésben* vesszük, az *új filozófia jelmondata*.” És még egy illusztris paragrafus, a 61.: „A *magáértvaló* egyes ember nem rendelkezik az ember *lényegével önmagában, sem önmagában mint morális, sem önmagában mint gondolkodó lényben*. Az ember *lényegét* csak a közösség, az embernek az emberrel való *egysége* tartalmazza — olyan egység, amely azonban csak az Én és Te *különbségé a realitásra* támaszkodik.”⁶¹

Hamis az a leegyszerűsített álláspont, amely szerint Feuerbach hátat fordít a dialektika módszerének, illetve Hegel idealizmusa ellen küzdve tagadja egyben annak dialektikáját is. Az igazság az, hogy a dialektika mint módszer az egész klasszikus német polgári filozófiában jelen van Kanttól kezdve Feuerbachig. Viszont tény, hogy másképpen értékelendő Kant dialektikájának következetlensége, amikor ez a módszer a német polgári filozófia vonulatában felfelé ívelőben van, és másképpen a Feuerbach dialektikájának korlátai és következetlenségei Hegel után, aki a dialektika módszerét ebben a filozófiai vonulatban a legkifejtettebb fokra és a legátfogóbban munkálta ki, de ugyancsak korlátokkal és következetlenségekkel. Feuerbach materializmusa — általános mércével mérve

— csak az akkori német polgári filozófiában hatott újszerűen. Valójában az új filozófiájának Hegel-bírálata, „előzetes tézisei” és „téziseiben” az akkor már a materializmus ismert tételeit hangsúlyozza, részletezéseiben pedig részben a XVIII. század francia materializmusa mögött kullog. Feuerbach jelentősége mégsem becsülhető le, noha tény, hogy egyetlen évtizeden belül zajlott le üstökösként való feltűnése és hirtelen letűnése is.

Amikor Engels 1886 elején megírja *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című hosszabb tanulmányát, amit később (először két év múlva) külön kötetben is megjelentettek, valójában a feledéstől menti meg Feuerbachot, akinek hirtelen feltűnését (nem egészen helyesen) csak 1841-hez köti, kifejtve:

„Ekkor jött Feuerbach »Wesen des Christentums«-a. Egy csapással elsöpörte az ellentmondást, amennyiben a materializmust minden keretelés nélkül újra trónra emelte. A természet minden filozófiától függetlenül létezik; a természet az az alapzat, amelyen mi emberek, magunk is a természet termékei, sarjadtunk; a természetén és az emberen kívül semmi sem létezik, s a felsőbb lények, melyeket vallásos fantáziánk teremtett, csak saját lényünk fantasztikus visszatükröződései. A varázs megtört...”⁶²

Visszaemlékezve Feuerbach hirtelen letűnésére, Engels tanulmányában kifejti: „Egyelőre azonban az 1848-as forradalom minden teketória nélkül éppúgy félretolta az egész filozófiát, akárcsak Feuerbach az ő Hegeljét. És ezzel maga Feuerbach is a háttérbe szorult.”⁶³

Az érdeklődés Feuerbach életműve és a marxizmus kialakulásában betöltött tanulmányozása irányában kétségtelenül tovább hullámozott. Újabban élénkül az érdeklődés, amire Ágh Attila is rámutat.⁶⁴ A „Feuerbach-kutatás legújabb fellendülését a hatvanas évektől számíthatjuk”, ami egybeesik az ifjú Marx értékelése körüli viták elmélyülésével.

Feuerbachnak tehát korlátozottsága ellenére is jelentős szerepe volt a marxizmus kialakulásában. Feuerbach emberfelfogása ugyancsak figyelemre méltó, hisz ez a kérdéskör materialista naturalizmusának egyik központi témája. Feuerbach jelentőségét Predrag Vranicki munkássága első évtizedében megjelentetett már említett könyvében, amelyet Marx gondolatvilágáról írt, miután a vallásfilozófus fogyatékoságait és korlátosságait elemezte, a következőkben összegezi: „Mégis meghatározott történelmi helyet és értéket képvisel. Az akkori Németország fejlődése szempontjából korszakot jelentett, noha — ahogy egy ízben Marx megjegyezte — Hegel gondolatgazdagságával összehasonlítva gondolatvilága igen szegényes volt. De ő Németországban a materializmus úttörője volt, rombolva a spekulatív idealista filozófia kétségtelenül vaskos páncélzatát. Ez viszont nemcsak bátor, de korszakalkotó cselekedet volt. Ezáltal a történelmi láncszemet képviseli Marx felé, s ebben van legjelentősebb történelmi érdeme.”⁶⁵

Vitatott volt Feuerbach hatásának kérdése Marx eszmei fejlődésében. Engels utolsó évtizedében a négy évtized előtti eseményekre emlékezve

1841-et, *A kereszténység lényege* című könyv megjelenését jelöli meg mint alapvetően új helyzetteremtő eseményt Marx gondolatvilágában. Ezt a kérdést már régen tisztázta Mehring 1918-ban megjelent, Marx életművét ismertető és elemző terjedelmes esettanulmánya. Ő mutat rá Engels pontatlanságára,⁶⁶ arra, hogy Marxnak a Rheinische Zeitungban közzétett írásaiban még nem ismerhető fel Feuerbach hatása, annál inkább viszont az 1844 februárjában megjelent Deutsche-Französische Jahrbücherben közölt írásaiban és az évkönyv előkészítése kapcsán, Arnold Rugeval létrejött levélváltásában. Franz Mehring ebből a megállapításából indul ki, amit azután dokumentál is, hogy „Ludwig Feuerbachnak az »Anekdotá«-ban megjelent műve, az »Előzetes tézisek a filozófia reformjához« (II. kötetben, 1843 eleje) Marx számára is kinyilatkoztatás volt” — majd fejtegetése során hozzáfűzi: „Persze, az »Előzetes tézisek« tartalma már »*A kereszténység lényegé*«-ben is benne van, s így Engelsnek ez a pontatlansága nem is látszik lényegesnek.” Ez a pontatlanság elsősorban időbeli eltolódásra vonatkozik, meg arra a tartalmi körülményre, amelyre Ágh Attila hívja fel a figyelmet. Nevezetesen annak ellenére, hogy Feuerbach „*A kereszténység lényege* folytatásának tekinti az *Előzetes téziseket* és az *Alapelveket* is. Maga Feuerbach sincs eléggé tisztában azzal, hogy 1842—1843-as írásai mennyire túlmennek főművének problematikáján.”⁶⁷

Ezért is érthető, hogy a „konkrét politikai küzdelmet vívó Marx számára *A kereszténység lényege* nem jelentett igazi társadalmi és filozófiai programot. Feuerbach nagyságát számára az 1839-es Hegel-kritika, valamint az *Alapelvek* (1843) jelentették. *A kereszténység lényegére* egész életművében alig történik utalás, — még »Feuerbach-kultuszának« tetőpontján, 1844—1845-ben sem, — viszont az 1843-as írása kapcsán »filozófiai forradalmat« emleget⁶⁸ — állapítja meg Ágh saját elemzésére, de a legújabb Feuerbach-kutatások irodalmára is támaszkodva, majd hozzáfűzi még: „Feuerbachnak a filozófia reformjával foglalkozó *Ideiglenes tézisei* viszont éppen akkor jelentek meg, amikor a hegeli filozófia teljesen alkalmatlannak bizonyul azoknak a gazdasági kérdéseknek a megoldására, amelyek Marx előtt a Rheinische Zeitungban felmerültek. Feuerbach radikalizálódása a politikai *hatású* valláskritikai írásokról a politikai kérdéseket tárgyaló vagy legalábbis érintő írásokra való áttérése 1842—1843 februárjában megfelelt a német ellenzék általános aktivizálódásának és radikalizálódásának. Az ellenzéki politikai mozgalmak aktivitása azonban 1844 folyamán megtorpant, s ez a visszaesés Feuerbach munkásságában is érezhető.”⁶⁹ Ezért válik Marx számára 1843—1845-ben alapvető fontosságúvá Feuerbach antropológiai humanizmusa és materializmusa. Marx és Feuerbach 1838 és 1845 közötti kapcsolatának 1843—1844-es időszakára amelyben némileg egybecseng kettőjük társadalmi törekvése, már Mehring említett könyve is megadja a magyarázatot: „Marx azonban az idő tájt, amikor ez a könyv megjelent (»*A kereszténység lényegé*«-ről van szó), a politikai küzdelem felé fordult; ... és itt nem voltak használhatók a Feuerbach e művében ki-

kovácsolt fegyverek. De amikor a hegeli filozófia teljesen alkalmatlannak bizonyult... megjelentek Feuerbach »előzetes tézisei« a filozófia formájára; ezek halálos csapást mértek a hegeli filozófiára. Érthető, hogy mély benyomást tettek Marxra, jöllehet azonnal voltak kritikai észrevételei is.”⁷⁰

Marx nem alaptalanul feltételezte, hogy Feuerbachot megnyerheti a kommunizmus ügyének. Ilyen értelemben nemcsak Marx, de mások is, levélben és személyes ismeretség útján keresik a kapcsolatot Feuerbachhal.

Így például Marx 1844. augusztus 11-én Párizsból keltezett levelében, amelyben közli, hogy *A kereszténység lényege* készülő francia fordításával párhuzamosan az angol fordítást Engels készíti, Feuerbachnak többek között ezeket írja: „... örülök, hogy alkalmam nyílt Önt biztosítani nagyrabecsüléséről és — ne vegye zokon e kifejezést — szeretetéről. »Philosophie der Zukunft« és »Wesen des Glaubens« című műveinek kis terjedelmük ellenére is kétségtelenül nagyobb a jelentőségük, mint az egész mai német irodalomnak együttvéve.

Őn ezekben az írásokban — nem tudom, szándékosan-e — filozófiai alapot adott a szocializmusnak, s a kommunisták nyomban így is értelmezték ezeket a munkáit. Az emberek olyan egysége az emberekkel, mely az emberek közötti reális különbségen alapul, az emberi nem fogalma az absztrakció egéből a valóságos földre lehozva — mi más ez, mint a *társadalom* fogalma!”⁷¹ Mellesleg megjegyezhető, hogy noha csak Marxnak levélben kifejezett véleményéről van szó, ez a vélemény is figyelemztet arra, hogy mennyire leegyszerűsített az a gyakran hangoztatott értékelés, amely szerint Feuerbach emberfelfogása csak naturalista és képtelen az ember társadalmi jellegét felfogni. Valójában arról van szó, hogy Feuerbach értelmezése milyen mértékben fogja fel az ember társadalmi jellegét. Fűzzük hozzá mindjárt, hogy Feuerbach e jelleget elégtelenül veszi figyelembe, viszont Marx, erről az iménti levélidézet is tanúskodik, a társadalmi jelleg még elégtelen hangsúlyozásait is külön értékeli Feuerbachnál.

A nézetek valamikori egybecsengéséről, vagy legalábbis közelségéről tanúskodik Engelsnek a *The New Moral World*ben három részben írt beszámolója *A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban* címmel (amelyet mint a szerkesztő *Egy régi németországi barátja* megjelöléssel ír alá), s második közleményében (1845. március 8. szám) ezt is írja: „... A legfontosabb tény azonban, amely legutóbbi levelem óta tudomásomra jutott, az hogy dr. Feuerbach, jelenleg Németország legkiválóbb filozófiai géniusza, kommunistának vallotta magát. Egyik barátunknak, aki nemrégiben meglátogatta magányos falusi otthonában, Bajorország egy isten háta mögötti zugában, kijelentette, hogy meggyőződése szerint a kommunizmus csupán szükségszerű következménye az általa hirdetett elveknek, és hogy a kommunizmus valójában csupán *gyakorlata* annak, amit ő elméletileg már régen hirdetett...”⁷²

Kétségtelen azonban, hogy amit Engels kifejt, az nem mindenben pontos. 1886-ból eredő visszaemlékezései alapján, Feuerbach főművének

megjelenésére utalva, a következőképpen ecseteli a kialakulóban levő forradalmi kör hangulatát: „A lelkesedés általános volt: pillanatnyilag mindannyian feuerbachianusok voltunk.” De ugyanakkor mindjárt hozzáfűzi visszaemlékezéséhez Marx lelkes üdvözlésével kapcsolatban, amelyvel az új felfogást üdvözte, hogy teszi ezt „minden kritikai fenntartása ellenére”.⁷³

A fenntartás a naturalizmus túlhangsúlyozására és vele szemben az osztályharc, a társadalmi csoportok, a politikai küzdelem jelentőségének mellőzésére vonatkozott. Ezért írja Marx 1843. március 13-án Kölnben keltezett, Arnold Rugenek írt levelében amire Mehring is felhívja a figyelmet,⁷⁴ hogy „Feuerbach aforizmáival csak abban a pontban nem értek egyet, hogy túl sokat utal a természetre és túl keveset a politikára. Pedig ez az egyetlen szövetség, amely által a mostani filozófia igazsággá válhat.”⁷⁵

Feuerbach feltűnése önálló, ahogyan nevezte: kritikai vagy reális filozófiájával nemcsak Hegelnek, valamikori professzorának zárt idealista filozófiai rendszerét vetette el. Materializmusával és ebből fakadó, a természetre alapozott emberközpontú ateizmusával elvetette a baloldali neohegeliánusok nézeteit is, és szükségszerűen szembekerült velük. Ezen a síkon találják magukat egy arcvonalon egy időre Feuerbach, Marx, Engels és Hess.

Azt a közeledést, amelyről egy időben Marx úgy véli, hogy Feuerbachnak a kommunizmus álláspontjára való átállásával fog végződni, maga Feuerbach kijelentései is sejtetik, noha ismeretei a kommunisták akkori nézeteiről nagyon hiányosak voltak. Tudott, hogy érdeklődött Marx kialakuló gazdasági nézeteiről, de már nem bizonyos, hogy falusi elzárkózottságában megismerkedett-e Marx és Engels *Szent család* vitakötetével, amelyben Feuerbachot is védelmezik. Marx és Engels még jelentősebb művükben, *A német ideológiában*, amelyet 1845–1846-ban, közösen írtak Brüsszelben, fenntartásaik ellenére, de ugyancsak oltalmukba veszik Feuerbachot. Eredetileg *A német ideológiának A lipcsei zsinat* címet szánták, mivel Bauer és Stirner „egyházatyák” lipcsei sajtóorgánumának „szent inkvizíciója” ellen léptek fel az öntudátfilozófia ítélőszéke által eretnekeknek nyilvánítottak védelmében,⁷⁶ vagyis a Feuerbach, Marx, Engels és Hess ellen irányuló méltánytalan, meddő és társadalmilag már meghaladott szűklátókörű, dölyfös és német nemzeti elfogultságú támadásokkal szemben.

A közismert 11 tézis Feuerbachról és a kézirat első fejezete, amelyet Feuerbachnak szenteltek, eredetileg 1845-ben készült el, amikor fenntartásaik ellenére Marx és Engels nem támadják nyíltan Feuerbachot, csak bírálják. *A német ideológia* tehát eredetileg Feuerbach pártján áll, ám a bajorországi vidéki magányban élő filozófus nem volt képes túljutni a kommunizmus kispolgári, elvont humanista-filantrop felfogásán és a társadalmi cselekvés mezejére lépni, amit már a XIX. század első évtizedeiben nagy utópista szocialistái is megkíséreltek — sikertelenül ugyan, de a tudományos szocializmus előfutáiraiként. Szerintük elégtelen az el-

jövő igazságos társadalom beköszöntését hirdetni, annak érdekében cselekedni is kell.

Marx és Engels részéről csak 1846 tavaszán és nyarán kerül sor Feuerbach explicit kritikájára, amit *A német ideológia* I. kötetében utólag igyekeznek véglegesíteni az első Feuerbachról szóló fejezet lényeges átjavításával, 1846 folyamán. Maga a kézirat, illetve nyomtatott formában: vaskos kötet,⁷⁷ hosszú alcíme: „a legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirner személyében és a német szocializmus kritikája különböző profétái személyében”.⁷⁸ Maga a főcím, amelyet az újabb kiadások csak egymagában közölnek mint *A német ideológia*, nem teljesen hiteles, utólagos lelkiismeretes kézirat-rekonstrukció eredménye.

4. Adam Smith emberfelfogásának lényege

Marx emberfelfogásának kialakításában Adam Smith és az angol klasszikus közgazdaságtan képviselői, sőt kevésbé jelentős követői is fontos szerepet játszottak. Először is Hegelnek az emberre vonatkozó filozófiai rendszerébe foglalva, másodsor pedig amikor Marx kölni újságíráskodása idején (1842—43-ban) rádöbben hiányos közgazdasági ismereteire, s már párizsi tartózkodása idején majd félszáz közgazdaságtudományi művet tanulmányozott át, főleg az angol klasszikus közgazdászok és követők munkáit, francia fordításban. Így franciaországi kitutasítása után, amikor papírra veti belgiumi tartózkodása alatt végzett megfigyeléseit és ekkor szerzett kutatásai eredményeit, amelyekből három terjedelmes kézirat maradt fenn (először a Marx-Engels Intézet tette közzé Berlinben, 1932-ben, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel), Marx már messze előrehaladt a gazdaságtudományban. Ez az ismeretszerzés azonban nem csupán öncélú, hanem az alkotó, bíráló viszonyulás kialakítását szolgálja, gazdasági kérdésekben, valamint a dialektikus és történelmi materialista módszer alkalmazását a társadalmi valóság vizsgálásában — egységes formában közelítve meg a valóságot filozófiai, gazdaságtudományi és társadalomelméleti (ma: szociológiai és politológiai) síkon.

Az angol klasszikus gazdaságtannak Hegel filozófiai rendszerére vonatkozó jelentőségét egy olasz esettanulmány szerzőjének, Pasquale Salvucci idézetével kívánjuk érzékeltetni:

„A klasszikus politikai gazdaságtannak nagy jelentősége van a modern filozófia számára. Erről a tényről Hegelnek *A jogfilozófia alapjai* című művében található az eddig legelismertebb nyilatkozatot. Hegel megállapítja, hogy »a képzet konkrétumáról, amelyet embernek nevezünk«, csak akkor beszélhetünk, ha »a szükségletek álláspontján« veszszük őt tekintetbe — ahogy azt Smith és a gazdaságtan nagy teoretikusai teszik. Az emberi szükségletekre és dialektikájukra vetett átható tekintetet szabadítja meg, az »ember« képzetét régi elvontságától. Ettől

a pillanattól kezdve a filozófia, ha emberi és világi akar maradni, nem mellőzheti többé az ember konkrét szükségleteit.

A filozófiatörténet-írás (Márcusa, Löwith, Lukács stb.) sokrétűen bebizonyította, hogy Hegel állandóan a modern politikai gazdaságtan nagy képviselőihez igazodott. Gondolkodásuknak — elsősorban Smith eszméinek — kritikai elsajátítását Frankfurtban kezdte, a jénai években mélyítette el, és érett korában, Berlinben is folytatta, már csak azért is, mert közben megismerkedett Ricardo munkásságával. Ismeretes, hogy Hegel, mielőtt elolvasta volna *A nemzetek gazdagságának*, Smith művének német fordítását (1794—96), lelkesen tanulmányozta és kommentálta James Stuart *Inquiry*-ját, ezt a Németországban annak idején közismert művét...⁷⁹

Az idézett Salvucci még hozzáfűzi a következőket is: „Hegelnek az angol filozófiai irodalommal való találkozásai a munka problematikáját illetően nem pusztán a klasszikus gazdaságtan nagy neveihez kötődnek. A német gondolkodó Locke művét is vizsgálta, Locke azonban nem fedezi fel a munka dialektikus jellegét, mint később Hegel. Csupán egyetlen, bár alapvető oldalát ragadja meg: a természet humanizálását a munka révén, ama tevékenység révén, amellyel az ember a természetbe vetít valamit önmagából...⁸⁰

Főművében Smith még az emberi önzést jelöli meg a csere alapvető tényezőjeként és hordozójaként. Ez mindenképpen olyan nézet, amelyet Marxnak nemcsak hogy meg kellett haladnia, de mechanikusan el is kellett vetnie.⁸¹ Így, főművében (röviden rendszerint mint *A nemzetek gazdagságának eredete* jelölve) Smith kifejti (I. kötet, II. fejezet): „... Soha senki sem látta még, hogy egy kutya a másikkal alkudozott volna, vagy csontdarabját kicserélte volna a másikkal. ... A civilizált társadalomban mindenkinek számos ember közreműködésére van szüksége, míg egész élete alig elégséges arra, hogy egypárnak a barátságát kinyerje. A többi állatfajok majdnem mindegyikénél minden teljesen kifejlett egyed tökéletesen független, s nincs szüksége semmi más élő állat segélyére; míg az ember majdnem mindig embertársai segélyére szorul, s ezt hiába várná amannak pusztá jóakaratótól. Hamarabb célhoz jut, ha kimutatja neki, hogy a maga előnyét mozdítja elő, ha megadja neki azt, amit kér. Mindenki megkísérli ezt az eljárást, aki másnak valami üzletet ajánl. Adj nekem, amire szükségem van, s én is adok, amire neked van szükséged — ez az alapgondolata minden ilyen ajánlatnak, s így kapjuk mi meg másoktól legnagyobb részét azon javaknak, melyekre szükségünk van. A mészárosnak, sörfőzőnek, péknek nem jó akaratától várjuk ebédünket, hanem a saját maguk érdekére való tekintetből. Nem humanitásukhoz, hanem önzésükhöz fordulunk, s nem a magunk szükségletéről, hanem a saját maguk hasznáról beszélünk nekik.”⁸²

Ez az álláspont módosult későbbi etikai-filozófiai művében, a *Filozófiai értekezésekben* (Essays on Philosophical Subjects), azért is hívja fel a figyelmet Salvucci arra, hogy Smith-nél „Az önző szenvedélyek (selfish passions) arra ösztönöznek bennünket, hogy abszolutizáljuk saját

hasznunkat, és mindent (a dolgokat és az embereket) pusztán a magunk személyes előnye szempontjából mérlegeljük. ... az embernek a maga hasznára kell ugyan törekednie, ez azonban nem azt jelenti, mintha a társadalom bárkit is feljogosítana a korlátlan önzésre ... Smith erélyesen elutasítja, hogy az önzést teljességgel átengedjék saját dialektikájának. A közösség rendezett életét, a közösségben pedig az egyént, többek közt az antiszociális szenvedélyek mérsékelt gyakorlására bízta.”⁸³

Adam Smith emberfelfogására jellemző, hogy bár a XVIII. században alakult ki, de angol földön az akkor már tőkés társadalom talaján, közelebb áll Marx emberfelfogásához, mint a Németországban Hegel meg Feuerbach által különbözőképpen megfogalmazott felfogások. Noha Smith az angol polgári rend rideg józanságával mérlegel, és nem részletezi felfogását annyira, mint a későbbi német gondolkodók, az ő emberfelfogása mégis sokkal átfogóbb és jobban megközelíti Marx későbbi totalitásának elvét. Nyilvánvaló tárgyalási módjában az emberi lét társadalmi beágyazottsága jelentőségének figyelembevételére, és a törekvés, hogy az embert mint egyedet és mint a társadalom alkotórészét demisztifikálja. Teszi pedig azért, mert a gazdaságtudományok területén állva az embert nem csak mint közgazdász vizsgálja — noha közismerten a közgazdaságtudomány megalapítójának tekintjük, és négykötetes művének megjelenése óta (1775), számítjuk a politikai gazdaságtannak mint külön tudománynak a kialakulását —, hanem mert Adam Smith filozófus is, és 1751-től a logika, egy évvel később pedig az etika tanára a glasgow-i egyetemen. Ezekből a tárgykörökből is több művet alkotott és jelentetett meg.

Ilyen értelemben összegezi vizsgálódásait Salvucci, amikor megállapítja: „Smith embere »tökéletlen teremtmény, melynek léte rajta kívüli dolgok sokaságától függ«. Szüksége van a világra és a többi emberre. A modern társadalomban, az életszínvonal állandó emelkedésének következményeként, egyre erősödik az egyén függősége a rajta kívüli dolgoktól és mások munkájának közvetítő szerepétől. Szükségletei megsokszorozódtak és tökéletesedtek ...”⁸⁴ *Filozófiai értekezések* című kötetének egyik megállapítását idézi Salvucci, amelyben Smith leszögezi: „Nem élhetünk hosszú ideig a világon anélkül, hogy észre ne vennénk a társadalomban, ahol élünk, felebarátaink *tisztelete, hírnevünk, rangunk* jórészt azon múlik, hogy milyen mértékben rendelkezünk külső javakkal a valóságban vagy mások hite szerint.” — Majd tovább kommentálja Salvucci a polgári logika alapján Smith fejtegetéseit az ember, ezúttal az angol polgáriasult társadalom emberének, társadalmiasultságáról: „A közösség közvetítő szerepe kereszteszteni látszik a természet által elének tűzött célt (az önfenntartáshoz szükséges eszközök keresését). Ugyanis szemlátomást a test fenntartása és egészséges állapota — állapítja meg Smith — a legfőbb cél, amelyet a Természet az egyén gondjaira bíz, a polgári társadalomban viszont az egyén nem elsősorban a létfenntartás biztosítása érdekében keresi a külső javakat, hanem azért, mert tapasztalata szerint ezek vívják ki birtokosuknak a közösség megbecsülését és csodálatát.

Igy hát a közösség által megbecsült javakat keresi, mert ezeknek a birtoklása révén differenciálódik a többiektől a (polgári) közösség szemében, ahogyan Smith mondja . . .”⁸⁵

Salvucci elemzésének eredményét Smith emberfelfogása kapcsán — miszerint az ember egyidejűleg természeti és társadalmi lény is — a következőkben összegezi: „Az egyén megszokja, hogy alkalmanként »egy részrehajlás nélkül értékelő harmadik ember szemével lásson és álláspontjáról ítéljen«, méghozzá olyan gyorsasággal, hogy csak ritkán vagy alig van ennek tudatában. Ez a »bennünk lakozó ész vagy öntudat« készletti hangjával az egyént arra, hogy lecsillapítsa a *self-love* (önzés) szertelenségét, felemelkedjen annak tudatáig, hogy ő maga csupán »egyetlen személy a sokaságban«, és ne abszolutizálja saját egyediségét. . . El kell utasítani, hangsúlyozza Salvucci, azt a tézist, hogy Smith emberfogalma egy tökéletesen kiegyensúlyozott, racionális emberre vonatkozik. . . Smith embere részt vesz kereskedelmi és ipari tevékenységével az élet fenntartásában és folytatásában, amit minden élőlény legfőbb feladatává tett a természet. A társadalmi (polgári, rendezett) világ nem a természetes szenvedélyek dialektikájának ösztönös működéséből születik, hiszen szüksége van az emberi bölcsesség (a döntések, az intézmények, a számító előrelátás stb.) közbelépésére is. E mesterséges, de nélkülözhetetlen alkotómunka nélkül (itt önkéntelenül is Hume-ra gondolunk) az ember nem vehetne részt a természet tervének megvalósításában, abban a tervben, amelynek nem pusztá tárgya, hanem felelős és bizonyos határokon belül önálló munkatársa is.”⁸⁶

Jelentős még Adam Smith-nél az, hogy felfigyel és részletezi a munka társadalmi jellegét, hangsúlyozza, hogy a haladás és a munka termelékenységének növekedése a társadalmi munkamegosztásnak és a termelés szakosításának eredménye. Négykötetes gazdaságtudományi művét azzal is kezdi, hogy kifejti: a termelőerők fejlődése a fokozott ügyesség, a szakértelem és az ítélőképesség következtében kifejlődött nagyobb fokú munkamegosztás eredménye. Kertelés nélkül felfedi a munkamegosztás negatív oldalát is, amely a kapitalista termelési viszonyok között az ember egyéniségére is hat. Megállapítja, hogy a munkamegosztás az ember személyiségére oly módon hat, hogy olyan bárdolatlanná és ostobává teszi, amilyené azt csak ember teheti.⁸⁷

Smith emberfelfogása jelentős helyet foglal el egész gondolkodásában. Ezért összegezésként idézzük Salvucci jellemzését, amelyet Smith egész társadalomszemléletére vonatkoztat: „Smith politikai filozófiája az antropológián alapul. Az eredendő (társadalmi, társadalomellenes, egoisztikus) szenvedélyek az »emberi természet« és a valóság, közösségbeli emberi magatartások leírását — a közösségben az ember szenvedélyeit elkerülhetetlenül módosítja a történelmi világ közvetítése: az objektív morál, a társadalmi és politikai intézmények rendszere, a gazdasági világ — annak a filozófiai hagyománynak a keretében kell megértenünk, amely Newtont tekinti legkiválóbb képviselőjének, a természetet pedig bármely (fizikai, állati, emberi) szinten úgy szemléli, mint ami kísérleti módszer-

rel meghatározható és rögzíthető törvények szerint működik. Ebből a szemszögből Smith álláspontja döntő fontosságú hozzájárulás »a humanizmus keretében folyó vitához« (hogy Dal Pra kifejezésével éljünk), amely az »új angol filozófiát« jellemzi Bacontól a XVIII. századbeli nagy angol moralistákig, Hume-ig, Smithig.⁷⁸ A társadalmi célok alapján, amelyekért küzdött az osztályelkötelezettsége miatt, emberfelfogása kapcsán éppen úgy, mint általában egész társadalmi szemléletét illetően, kertelés nélküli elemző módszerével Smith a kérdések viszonylag széles skáláját tárja fel, s így eredményei beépülnek a tudományos szocializmus alapjaiba, anélkül, hogy konklúziókat vonna le, vagy meghatározásokat adna.

Adam Smith emberszemléletének tárgyalásakor is szembevetendő, hogy mennyire összefüggő a marxista, a tudományos szocializmus alapjaiból kiinduló szociológiai szemlélet. A Lenin által feltüntetett három forrásról és három összetevő részről ezúttal is bebizonyosodik, hogy tudniillik nem három vagy négy elkülönült részről van szó, hanem több részegységről, amelyek mint alkotórészek egységes egészet képeznek. Ennek ellenére találkozhatunk olyan magukat marxista szociológusnak tartott emberekkel, akiket figyelmeztetni kell arra, hogy a szociológiában mint a tudományos szocializmus szerves részében mind a fejlődés, mind az elemzés kérdésében összefonódik és egységet képez a szociológiai, a filozófiai, a politikai gazdaságtani és a politológiai tényező. E körülmény világossá teszi, hogy a marxista szociológia nem kizárólag az utópista szocializmusból ered, hanem a társadalmi tudat összes eredményére épül — ezért igazoltan tekinthető az angol klasszikus politikai gazdaságtan és a német klasszikus filozófia is a marxista szociológiának közvetlenül alapot biztosító emberi vívmánynak.⁸⁰

Következő számunkban:

5. A korábbi felfogások Marx által való meghaladása
6. Az elidegenülés és a szocialista humanizmus
7. A marxista emberfelfogás időszerűsége és a XX. századvég...

Jegyzetek

¹ Corespondant Picard, Journal de la liberté de la presse, Tribun de peuple

² Lásd a trieri gimnázium jelentősebb tanárai eszmei irányzatának és politikai beállítottságának jellemzését és azoknak rendőrségi zaklatását Cornu átfogó négykötetes műve I. kötetében (Auguste Cornu: Marx és Engels 1818—1844. I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 83—85. oldal).

³ Engels ifjúkori, családi, iskolai és környezetének jellemzését lásd többek között: A. Cornu idézett könyve első kötetében, a 147—163. oldalig Engels élete dokumentumokban 1820—1895 (összeállította és kom-

mentálta Manfred Kliem) Kossuth Könyvkiadó, 1980, 37—100. oldal; Jevgenyija Sztjepanova: Engels, Rövid életrajz. Kossuth Könyvkiadó—Progressz Kiadó, 1979, 5—20. oldal; Társszerzők: Friedrich Engels, életrajz; Kossuth Könyvkiadó, Budapest—Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1974, 13—33. oldal; Predrag Vranicki: Historija marksizma, Treće izdanje, I. knjiga, Naprijed, Zagreb, 1975, 49—58.

⁴ Auguste Cornu: idézett mű, I. kötet, 360. oldal.

⁵ Vlagyimir I. Lenin a Proszvescsenyije című folyóirat 1913. márciusi 3. számában írt K. Marx halálának 30. évfordulójára. A marxizmus három forrása és három alkotórésze című összefoglaló közismert írás, egyes tételeivel gyakran visszaéltek és önkényesen magyarázták (V. I. Lenin művei, 19. kötet, 1913. március—december; Szikra Kiadás, Budapest, 1955, 3—8. oldal). 1914 július—novemberében írja Lenin a Grant Lexikon felkérésére Marx Károly (Rövid életrajzi tanulmány és a marxizmus ismertetése) című cikkét, amely rövidítésekkel 1915-ben meg is jelenik az említett lexikon 28. kötetének egyik mellékleteként. Teljes terjedelmében először 1918-ban, Moszkvában, külön brosúraként lát napvilágot (Lenin művei, 21. kötet, 1914. augusztus—1915. december; Szikra Kiadás, Budapest, 1951, 31—82. oldal).

⁶ V. I. Lenin művei, 21. kötet, Budapest, 1951. 38. oldal.

⁷ Karl Marx és Friedrich Engels művei, 41. kötet, Engels fiatalkori írásai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁸ Marx levele apjához Trierbe, keltezve: Berlin, 1837. november 10. Karl Marx és Friedrich Engels művei 40. kötet, 1835—1843, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, 7—16. o.

⁹ MEM 40. kötet, 12—13. oldal.

¹⁰ Predrag Vranicki: Misaoni razvitak Karla Marxa, Drugo izdanje; Matrica hrvatska, Zagreb, 1963, 35.

¹¹ Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez (1840—1844). Először németül jelent meg 1954-ben (magyarul 1957-ben, szerbhorvát nyelven 1976-ban) — Idézve a szerző kétkötetes tanulmánygyűjteménye alapján (II. kötet, 209—300.), amelyet a Magvető Könyvkiadó adott ki 1971—ben Bp-en: Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok címen. II. 212. oldalon.

¹² Így Auguste Cornu idézett könyve I. kötetének 86. oldalán.

¹³ Karl Marx: Od filozofije do proletarijata. Izabrani tekstovi 1838—1843 (Priredio: Gajo Petrović; Školska knjiga Zagreb, 1975, 11.

¹⁴ MEM 40. kötet, 4. oldal.

¹⁵ MEM 40. kötet, 5—6. oldal.

¹⁶ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks. Mladost, Beograd, 1984; str. 20. -- A. Cornu I. kötet, 108. és 134. oldal.

¹⁷ MEM 40. kötet: Marx levele apjához, 1837. nov. 10, 12—13. és 14. oldal.

¹⁸ MEM 40. kötet, 19—248. oldal.

¹⁹ MEM 40. kötet, Marx levele apjához, 1837. november 10, 13. o.

²⁰ MEM 40. kötet, 352—354 (Eredeti németben: MEGA I. rész, 1. kötet, 2. félkötet, 41. oldal és tovább) — a magyar nyelvű fordítást Cornu kötetéből idézzük, mert noha szabadabb átköltésű, mégis közérthetőbb (A. Cornu, I. könyv, 135. oldal).

²¹ MEM 40. kötet, 12. és 14. oldal.

²² Lukács György: A fiatal Hegel, A dialektika és az ökonómia összefüggé-

- seiről. Kossuth Könyvkiadó—Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 12—16. oldal.
- ²³ Ernst Bloch: Subjekt-Objekt, Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju; Drugo, prošireno izdanje (Uvodna studija: Gajo Petrović, Bloch i Hegel ili mogućnost filozofskog sistema danas, Naprijed, Zagreb, 1975, 4.
- ²⁴ E. Bloch idézet szerbhorvát nyelvű könyve alapján, 12. oldal.
- ²⁵ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből; Második változatlan kiadás; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970; (Harmadik kézirat) 10. oldal.
- ²⁶ Lukács a fiatal Hegelről írt már idézett esettanulmánya, 1976-os kiadás, 454. oldal.
- ²⁷ Arseni Gulyga: Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1980, 74—81. Seiten.
- ²⁸ Hegel: A szellem fenomenológiája, fordította: Szemere Samu (Első kiadás, 1961) változatlan utánnyomás 1973, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961; („Az önmagából való bizonyosság igazsága”, című rész), 100. oldal.
- ²⁹ Hegel idézett Fenomenológiájának kiadása, („Az eszes öntudat megvalósulása önmaga által” című rész), 183. oldal.
- ³⁰ Hegel idézett Fenomenológiájának kiadása („A felvilágosodás harca a babonával” című rész), 289. oldal.
- ³¹ Hegel: Idézett mű, 105—106. oldal.
- ³² Hegel: Idézett mű, 106. oldal.
- ³³ Lukács Hegel esettanulmányának idézett kiadása, A „külsővéválás” mint „A szellem fenomenológiájá”-nak központi fogalma című fejezet; idézett kiadás, 536—567. oldal.
- ³⁴ Lukács idézett műve, 537—538. oldal.
- ³⁵ Lukács idézett műve, 538. oldal.
- ³⁶ Valószínűleg így fordítanak le magyarra, tekintettel, hogy a magyar nyelvű Hegel-fordításban és Lukács németül írt idézett Hegel esettanulmányában is a fordítók megmaradtak a „szubjektum” és az „objektum” kifejezéseknél.
- ³⁷ Gajo Petrović: Bloch i Hegel ili mogućnost filozofskog sistema danas. Megjelent Ernst Bloch: Subjekt-Objekat, Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju. Drugo prošireno izdanje, Naprijed, Zagreb, 1975, 8—9.
- ³⁸ Uo. 12. oldal.
- ³⁹ Karl Marx Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből; Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 104. és 105. oldal.
- ⁴⁰ Uo. 105. oldal.
- ⁴¹ Lukács idézett műve, 327. oldal.
- ⁴² Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma. Treće, ispravljeno i dopunjeno izdanje, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1980, 21.
- ⁴³ D. F. Strauss: Das Leben Jesu (Jézus élete). I—II. kötet; Tübingen, 1835. és 1936.
- ⁴⁴ B. Bauer: Kritik der Geschichte der Offenbarung (A kinyilatkoztatás történetének bírálata); B. Bauer: Herr dr. Hengstenberg. Kritische Briefe über den Gegensatz des Gesetzes und des Evangeliumus (Dr. Hengstenberg úr. Kritikai levelek a törvény és az evangélium ellentétéről), Berlin 1839); B. Bauer: Kritik der evangelischen Geschichte der Johannes

- (János evangéliumi történetének kritikája) 1840.; B. Bauer: Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes (A szinoptikusok és János evangéliumi történetének kritikája) 1841—1842.
- ⁴⁵ 1852-ben Berlinben jelenik meg Bruno Bauer összefoglaló műve Die theologische Erklärung der Evangelien (Az evangéliumok teológiai magyarázata) címmel.
- ⁴⁶ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks. Mladost, Beograd, 1984, 74.
- ⁴⁷ Die Posaune des jüngsten Gerichtes über Hegel, den Atheisten und Antichristen (Az utolsó ítélet harsonája Hegel, az ateista és antikrisztus felett), Lipcsében két részben (1941-ben és 1942-ben) névtelenül megjelent pamflet; Bruno Bauer munkája, melynek első része elkészítésében Marx is közreműködött.
- ⁴⁸ A hegeli filozófia kritikájához, lásd. magyar nyelven: Ludwig Feuerbach, Filozófiai kritikák és alapelvek (Utószó Ágh Attilától, 425—480. oldalig), Magyar Helikon, Budapest, 1978, 89—163, 399—408. oldal.
- ⁴⁹ Feuerbach: A kereszténység lényege. Harmadik változatlan kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 40—41. oldal.
- ⁵⁰ Feuerbach idézett művének 1983. kiadása, 21—22. oldal.
- ⁵¹ Feuerbach idézett művének 1983. kiadása, 23. oldal.
- ⁵² Predrag Vranicki: Misaoni razvitak Karla Marksa. Drugo izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963. 66.
- ⁵³ Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik.
- ⁵⁴ Előzetes tézisek a filozófia megreformálásához (Vorläufige These zur Reformation der Philosophie), lekötölve: Feuerbach, Filozófiai kritikák és alapelvek. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 207. oldal.
- ⁵⁵ Feuerbach: A kereszténység lényege. 1983. 48—49. oldal.
- ⁵⁶ Idézett mű (1983-as kiadás), 428. oldal.
- ⁵⁷ Roger Garaudy: U povodu Marxovih „Rukopisa iz 1844” i nekih filozofskih eseja (Althusserovi članci i knjiga Luciena Sevea), megjelent a Vjekoslav Nikecin szerkesztette szöveggyűjteményben a zágrábi Naše teme kiadásában, 1971-ben „Otvoreni marksizam” címen, 100. oldal.
- ⁵⁸ Előszó a II. kiadáshoz (1843. március 31-én), A kereszténység lényege idézett kiadása, 16. oldal.
- ⁵⁹ Uo. 16. és 17. oldal.
- ⁶⁰ Uo. 318. oldal.
- ⁶¹ Ludwig Feuerbach: Filozófiai kritikák és alapelvek. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 241., 343 és 345. oldal.
- ⁶² MEM 21. kötet (1883—1889), Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970., 261. oldal.
- ⁶³ MEM 21. kötet, 262. oldal.
- ⁶⁴ Ágh Attila: Utószó, megjelent: Feuerbach, Filozófiai kritikák és alapelvek. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 427. oldal.
- ⁶⁵ Predrag Vranicki: Misaoni razvitak Karla Marxa. Drugo izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963. 67.
- ⁶⁶ Franz Mehring: Karl Marx, Életrajz. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, 83. oldal.
- ⁶⁷ Ágh Attila: Utószó az idézett 1978-as Feuerbach kiadványban, 452. oldal.
- ⁶⁸ Ágh Attila idézett utószó, 453. oldal.
- ⁶⁹ Ágh Attila, uo. 454—455. oldal.
- ⁷⁰ Franz Mehring idézett műve, 1982-es kiadás, 84. oldal.

- ⁷¹ Marx Ludwig Feuerbachhoz Bruckbergbe. MEM 27. kötet, Levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971, 400. oldal.
- ⁷² (Friedrich Engels): A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. MEM 2. kötet, 1844—1846. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 484. oldal.
- ⁷³ Friedrich Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM 21. kötet, 1883—1889. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970., 261. oldal.
- ⁷⁴ Mehring idézett 1982-es kiadású Marx-monográfiája 84. oldal.
- ⁷⁵ Marx Arnold Rugéhoz, Drezdába, MEM 27. kötet, levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 392. oldal.
- ⁷⁶ Ágh Attila idézett utószó Feuerbach írásainak 1978-as kiadásához, 476—477. oldal.
- ⁷⁷ A Magyar Helikon (Budapest, 1974) kiadásában Karl Marx és Friedrich Engels: *A német ideológia* kötet 796. oldal terjedelmű.
- ⁷⁸ MEM 3. kötet 1845—1846. Kossuth Könyvkiadó, 1960, 11. oldal.
- ⁷⁹ Pasquale Salvucci: Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok (első olasz kiadás 1966-ban), Gondolat, Budapest, 1976, 112—113. oldal.
- ⁸⁰ P. Salvucci: Idézett mű, 120. oldal.
- ⁸¹ Rehák László—Ana Tot: Szociológiai témák Adam Smith *A nemzetek gazdagsága című* művében. *Létünk*, V. évfolyam, 5—6. szám, 1975. szeptember—december, 114. oldal.
- ⁸² Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól (Bevezetéssel Kautz Gyula által). Második, olcsó kiadás, Pallasz Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1899, 16—17. oldal.
- ⁸³ Salvucci: Idézett mű, 38—39. oldal.
- ⁸⁴ Salvucci: I. m., 40. oldal.
- ⁸⁵ Salvucci: I. m., 51. oldal.
- ⁸⁶ Salvucci: I. m. 94., 170. és 110—111. oldal.
- ⁸⁷ Rehák L.—A. Tot, idézett tanulmány, 114—115. oldal.
- ⁸⁸ Salvucci: i. m. 37. oldal.
- ⁸⁹ Rehák L.—A. Tot, idézett tanulmány, 113—114. oldal.